

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

**KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE TİCARİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİNİN
BÜYÜMEYE KATKILARI**

Yüksek Lisans Tezi

OLZHAS ANESSOV

İstanbul, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI

**KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE TİCARİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİNİN
BÜYÜMEYE KATKILARI**

Yüksek Lisans Tezi

OLZHAS ANESSOV

Danışman: YRD. DOÇ. DR. ESRA YÜKSEL

İstanbul, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İKTİSAT Anabilim Dalı ULUSLARARASI İKTİSAT Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi OLZHAS ANESSOV'nın KAZAKİSTAN-TÜRKİYE TİCARİ VE EKONOMİK İLİŞKİLERİNİN BÜYÜMEYE KATKILARI adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 10.07.2015 tarih ve 2015-26/12 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 22.07.2015

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

1.	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. ESRA YÜKSEL
2.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. C.ZEYNEP ZAFİR
3.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. FUNDA H. SEZGİN

İmza

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZET	i
ABSTRACT.	ii
TABLO LİSTESİ	iii
ŞEKİL LİSTESİ	v
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DIŞ TİCARET TEORİLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

1.1 Klasik Dış Ticaret Teorileri.....	3
1.1.1. Mutlak Üstünlükler Teorisi.....	3
1.1.2. Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi.....	4
1.1.3 Faktör Donatım Teorisi.....	6
1.2 Yeni Dış Ticaret Teorileri	7
1.2.1 Teknoloji Açığı Teorisi.....	8
1.2.2 Monopolcü Rekabet Teorisi.....	10
1.2.3 Ölçek Ekonomileri Teorisi.....	12
1.2.4 Tercihlerde Benzerlik Teorisi.....	14
1.2.5 Ürün Dönemleri Teorisi	15
1.3 Dış Ticaret Teorileri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi.....	17

İKİNCİ BÖLÜM

KAZAKİSTAN'IN SOSYOEKONOMİK VE DIŞ TİCARETİ DURUMU

2.1 Kazakistan'ın Sosyoekonomik Durumuna Genel Bir Bakış	27
2.2 Kazakistan'ın Dış Ticaret Hacmi ve Kompozisyonu.....	27
2.3 Kazakistan'ın Sermaye Yatırımları.....	34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE ARASINDAKİ TİCARİ VE EKONOMİK İLİŞKİLER

3.1 Kazakistan ve Türkiye Arasındaki Ekonomik ve Sosyal Duruma ilişkin: Genel Bir Bakış	36
3.2 Orta Asya'da Jeoekonomik Rekabet ve Türkiye	37
3.3 Türkiye'nin Kazakistan ile Dış Ticaret İlişkileri	38
3.3.1 Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatı	42
3.3.2 Türkiye'nin Kazakistan'dan İthalatı	43
3.3.3 Türkiye-Kazakistan Yatırım İlişkileri.....	44

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DIŞ TİCARET VE BÜYÜME İLİŞKİSİNE YÖNELİK EKONOMETRİK ANALİZ

4.1. Kapsam ve Veri Seti	50
4.1.1. Türkiye İçin Değişkenlerin Grafik Yorumları.....	51
4.1.2. Kazakistan İçin Değişkenlerin Grafik Yorumları.....	53
4.2. Zaman Serisi Ekonometrisi Tekniklerinin Analizi	55
4.2.1. Değişkenler İçin Birim Kök Analizi	56
4.2.1.1. Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) Birim Kök Testi	57

	Sayfa No.
4.2.1.2. Phillips-Perron (PP) Testi.....	59
4.2.2. Durağanlık Testi Sonuçları.....	59
4.2.3. Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi.....	62
4.2.4. Eşbütünleşme Analizi	64
4.2.5. Hata Düzeltme Modeli (VECM)	71
4.2.6. Nedensellik Testi.....	75
SONUÇ	79
KAYNAKÇA.	83

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Olzhas Anessov
Anabilim Dalı	: İktisat
Programı	: Uluslararası İktisat
Tez Danışmanı	: Yrd. Doç. Dr. Esra Yüksel
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans-Temmuz 2015
Anahtar Kelimeler	: Dış Ticaret, Büyüme Oranı, İhracat, İthalat

ÖZET

Dış ticaret ile büyüme ilişkisi, ekonomi sahasında uzun yıllardan beri incelenen konulardan biridir. Genel teori, dış ticaretin büyümenin motoru olduğu ve ihracatın büyümeyi artıracığı üzerine kurulmuştur. Yapılan ampirik çalışmalardan bazıları bu teoriyi doğrularken, bazıları da farklı sonuçlar elde etmiştir. Bu çalışmada, Kazakistan ve Türkiye için (1998-2014 dönemi) dış ticaretin GSYİH analizi yapılmıştır. Verilerin durağanlığını test etmek için otokorelasyon testi ve daha sonra Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Yapılan analizlerde, bu iki ülkede büyümeden ithalata ve ihracata doğru bir nedensellik ilişkisi saptanamamıştır. Öte yandan, Türkiye ve Kazakistan Cumhuriyetlerinde, ithalat ve ihracattan büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür.

GENEL DESCRIPTION

Name and Surname	: Olzhas Anessov
Field	: Economics
Programme	: International Economics
Supervisor	: Assistant Professor Doctor Esra Yüksel
Degree Awarded and Date	: Master-July 2015
Keywords	: International Trade, Growth Rate, Export

ABSTRACT

Relations between foreign trade and economic growth is one of the issues examined in the economic field for many years. General theory, which is the engine of growth is based on foreign trade and the growth of exports will increase. Some of the aforementioned empirical studies confirming this theory, has achieved some different results. In this study, Kazakhstan and Turkey (1998 - 2014 period) is the GDP growth and foreign trade analysis. Autocorrelation is that the test was carried out to test the stability of the data, afterthat Granger causality tests. According to the analysis, these two countries, the growth of imports and exports toward a causal relationship could not be found. On the other hand, Turkey and Kazakhstan, has been shown to be a true causal relationship to the growth of imports and exports.

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1 Üretilen Mal Miktarları (Bir İş Günü İçinde).....	6
Tablo 2 Kazakistan'ın Ülkeler Bazında Dış Ticareti	31
Tablo 3 Kazakistan'ın İhracatında İlk 10 Ürün	32
Tablo 4 Kazakistan'ın İthalatında İlk 10 Ürün	33
Tablo 5 Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları (Sektörel Bazda).....	34
Tablo 6 Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları (Ülkeler Bazında).....	35
Tablo 7 Türkiye ve Kazakistan Arasında İmzalanan Anlaşmalar ve Protokoller.....	39
Tablo 8 Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatı.....	42
Tablo 9 Türkiye'nin Kazakistan'a İthalatı	44
Tablo 10 Analizde Kullanılan Değişkenler	50
Tablo 11 Türkiye Analizi Değişkenler İçin Durağanlık Test Sonuçları.....	60
Tablo 12 Kazakistan Analizi Değişkenler İçin Durağanlık Test Sonuçları.....	61
Tablo 13 Türkiye Analizi İçin Gecikme Uzunluğu Kriterleri Sonuç Tablosu	62
Tablo 14 Kazakistan Analizi İçin Gecikme Uzunluğu Kriterleri Sonuç Tablosu	63
Tablo 15 Türkiye Analizine Yönelik Eşbütünleşme Sonuçları	67
Tablo 16 Kazakistan Analizine Yönelik Eşbütünleşme Sonuçları	68
Tablo 17 Türkiye Analizi İçin Normalize Edilmiş Eşbütünleşme Denklem Sonuçlar...	69
Tablo 18 Kazakistan Analizi İçin Normalize Edilmiş Eşbütünleşme Denklem Sonuçları	69
Tablo 19 Büyüme Değişkeni İçin Zayıf Dışsallık Testi Sonuçları	71
Tablo 20 Türkiye Analizine Yönelik Hata Düzeltme Modeli Sonuçları.....	73
Tablo 21 Kazakistan Analizine Yönelik Hata Düzeltme Modeli Sonuçları.....	74
Tablo 22 Türkiye Analizi Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	77
Tablo 23 Kazakistan Analizi Granger Nedensellik Test Sonuçları.....	78

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 1 Türkiye'nin büyüme değişkeni 1998-2014 dönemi	51
Şekil 2 Türkiye'nin ihracatı 1998-2014 dönemi	51
Şekil 3 Türkiye'nin ihracatı 1998-2014 dönemi	52
Şekil 4 Kazakistan'ın büyüme değişkeni 1998-2014 dönemi	53
Şekil 5 Kazakistan ihracatı 1998-2014 dönemi.....	54
Şekil 6 Kazakistan'ın ithalatı 1998-2014 dönemi	54
Şekil 7 Zaman serileri analizleri işlem akışı.....	57

KISALTMALAR

<i>Ar-Ge</i>	Araştırma-Geliştirme
<i>BBYKP</i>	Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
<i>CIF</i>	Cost Insurance and Freight (Navlun+Sigorta)
<i>DPT</i>	Devlet Planlama Teşkilatı
<i>DTÖ</i>	Dünya Ticaret Örgütü
<i>FOB</i>	Free on Board (Limanda Teslim)
<i>GATT</i>	Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması
<i>GTİP</i>	Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu
<i>BUY</i>	Büyüme oranı
<i>IHR</i>	İhracat
<i>ITH</i>	İthalat
<i>K.C.</i>	Kazakistan Cumhuriyeti
<i>T.C.</i>	Türkiye Cumhuriyeti
<i>H-O</i>	Heckscher-Ohlin
<i>DPT</i>	Devlet Planlama Teşkilatı
<i>MDAÜ</i>	Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri

GİRİŞ

Dış ticaret ve büyüme ilişkisi konusunda yapılan çalışmaların pek çoğunda ihracatın büyümeyi artırdığını öngören, ihracata dayalı büyüme modellerine rastlanırken, bazılarında ise ithalatın büyümeyi artırdığını öngören, ithalata dayalı büyüme modellerine ulaşılmıştır. Dış ticaretin büyüme üzerindeki etkisi, Klasik İktisatçılar'dan itibaren araştırılmış, Hecksher-Ohlin, Samuelson gibi modellerde de yer bulmuştur. Günümüzde Yeni dış Ticaret Teorileri ve İçsel Büyüme Teorileri ile beraber tartışılmaya da devam etmektedir. Söz konusu teorilerde ekonometrinin daha çok kullanılması, yeni ekonometrik teknikler yardımıyla modelleme süreci ve modellerin denenmesinde imkânların artması, daha önceleri yapılan analizlerde var olmayan faktörlerin de yapılan analizlere dahil edilmesine imkân sağlamıştır.

Bu çalışmanın amacı, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin, Türkiye ve Kazakistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler üzerinden yapılan bir ekonometrik analizle araştırılmasıdır.

Günümüzde Kazakistan, sahip olduğu ekonomik kaynaklar itibarıyla Orta Asya devletleri içerisinde en yüksek kişi başı GSYH ve aylık ücretlere sahip ülkedir. Bünyesindeki zengin maden, metal, mineral, doğalgaz ve petrol kaynaklarından çıkan hammadelerin uluslararası piyasa fiyatlarının son yıllarda giderek yükselmesi, geleceğine daha güvenle bakmasını sağlamaktadır. Kazakistan'ın jeoekonomik potansiyelini ve cazip yatırım iklimini olumlu değerlendiren Türkiye, post-Sovyet dönemin ilk yıllarından itibaren bu ülkeyle siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkiler geliştirmeye çaba göstermiştir.

Kazakistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülkenin Türkiye olması da tesadüf değildir; bunun arka planında ekonomik çıkardan çok kültürel ve tarihi bağlar bulunmaktadır. Bu nedenle Türkiye, Kazakistan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında ekonomik ilişkilerden çok ortak tarihi ve kültürel mirasa öncelik vererek, söz konusu akrabalık bağlarını tekrar kurmaya çalışmıştır; çünkü bu yakınlığın güçlendirilmesi ekonomik ilişkilerin hem güvenli hem de sağlam ilerlemesine olanak sağlayacaktır. Atılan bu adımlar Türkiye'den Kazakistan'a giden girişimciler tarafından da başarıyla devam ettirilen

sosyoekonomik ilişkilerin temelini oluşturmuştur. 1990'lı yılların başından itibaren Türkiye'nin Kazakistan'la sürdürdüğü ticari ilişkiler yeterli düzeyde olmasa da artarak devam etmiştir. Öncelikle ekonomi alanında ikili ilişkilerin önünü açmaya yönelik çeşitli anlaşmaların imzalanmasıyla, iki ülke arasındaki ilişkiler daha sağlam bir zemine oturtulmuştur.

Türkiye ile Kazakistan arasındaki dış ticaret ilişkisi incelenirken, iki ülkenin dış ticaret ilişkileri ve farklılıkları, D. Ricardo'nun "Karşılaştırmalı Üstünlükler" ve E. Porter'in "Rekabetçi Üstünlükler" teorilerine dayandırılmış, Kazakistan'ın daha çok hammadde ihracatçısı, mamul ürün ithalatçısı, Türkiye'nin ise daha çok mamul ürün ihracatçısı, hammadde ithalatçısı bir ülke olduğu tezinden hareket edilmiştir. Bu amaçla, çalışmanın birinci bölümde dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi, klasik ve yeni dış ticaret teorileri ele alınarak ortaya konmuştur. İkinci bölümde Kazakistan'ın dış ticaret ilişkileri ve sosyoekonomik durumu incelenmiş, üçüncü bölümde Kazakistan ve Türkiye'nin ticari ve ekonomik ilişkileri anlatılmıştır. Dördüncü bölümde ise Kazakistan ve Türkiye'nin dış ticaret ve büyüme ilişkisine yönelik bir ekonometrik analiz yapılmış ve elde edilen veriler sonuç bölümünde özetlenmiştir. Çalışmada zaman serisi ekonometrisi tekniklerinin analizi, değişkenler için birim kök analizi, hata düzeltme modeli (VECM), eşbütünleşme analizi ve nedensellik testi kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DIŞ TİCARET TEORİLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

1.1 Klasik Dış Ticaret Teorileri

Servetin kaynağını değerli madenler olarak tanımlayan, bundan dolayı küreselleşmenin servet stokunun sabit olduğunu ve dış ticaretin, taraflardan tek birinin (ihracatçı) yararına olacağını ileri süren Merkantilist Doktrin, Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan kitlesel üretim için serbest ticaret ve ekonomi alanı ihtiyacını karşılayamaz olmuş; 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Klasik İktisat, Newtongil paradigmaya analogiyle gelişmeye başlamış; ekonominin kuruluş ve işleyişinin Newtongil perspektifle doğanın kuruluş ve işleyişine benzediği, bu yüzden ekonomi biliminin de doğayı kusursuz açıkladığı düşünülen Newtongil fizik bilimine benzemesi gerektiği algılayışı bir gelenek niteliği kazanmıştır. (Tezel, 1997:73-74)

Genel olarak iktisat bilimi ve özelde dış ticaret teorisinin temeli Smith'in *Milletlerin Zenginliği* adlı eserinin yayımlanmasıyla (1776) atılmıştır. Ricardo (1817), Smith teorisinin geçerlilik alanını genişletmenin yanında, günümüze kadar devam eden izler oluşturmuştur.

İktisadi insan, "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" ve görünmez el ile Klasik Liberalizme yön veren Smith, Merkantilistlerin aksine, dünyanın toplam servetinin sabit olmadığını, işbölümü ve uzmanlaşma ile dünya kaynaklarının verimliliğini artıran dış ticaretin, sadece bir tarafın değil, her iki tarafın ve dünyanın refahını artıracaklarını düşünmektedir. Bu bağlamda, aşağıda Klasik Dış Ticaret Teorilerinden Mutlak Üstünlükler ve Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorilerine değinelecektir.

1.1.1. Mutlak Üstünlükler Teorisi

Smith'in Uluslararası Ticaret kuramına asıl önemli katkısı (Smith,1776:127) mutlak avantajlarla ilgili statik çözümlenmelerinde değil, pazar ölçeği (*scale of market*) kavramını uluslararası ticaretin bir nedeni olarak kullanımında aranmalıdır. Smith'te

serbest ticaret ilkesi yalnızca, uzmanlaşma ve işbölümü ilkesinin küresel bir ölçüğe uygulanmasından ibarettir (Gomes, 1987:136). Ülke içinde yapılan ticaret ile Dış Ticaret arasında bir fark görülmemekte ve piyasanın darlığı, üretken kapasitenin fazlalığının bir nedeni olarak değerlendirilmektedir. (Bloomfield,1975:458) ve (Gomes,1987:102-103,131). Aşırı kapasitenin yurtiçinde talep edilmeyen ürünlerin dışarıya satılması, yani pazarın büyütülmesi sayesinde işbölümü geliştirilmeli ve ulusun verimlilik ve gönenci yükseltilmelidir. Eğer bu kapasite fazlalığı dışsattım amacıyla kullanılmazsa, faktörlerinin eksik istihdamına yol açılacaktır.

Yine Smith'e göre, toplam dünya serveti sabit değildir. Dış ticaret uluslararası uzmanlaşma ve işbölümü doğurarak dünya kaynaklarının verimliliğini artırır, böylece dünyada üretim ve refahın yükselmesine yol açar. Bu görüş açısından, karşılıklı ticaret yapan iki ülke uzmanlaşma ve serbest uluslararası değişim sonucunda daha yüksek üretim ve tüketim düzeylerine ulaşarak, yaşam standartlarını birlikte artırır; dolayısıyla merkantilizmin uluslararası ticarete bir taraf kazanırken diğer tarafın kaybetmesi şeklindeki görüşü yanlıştır, çünkü uluslararası ticaretten iki taraf da kazançlı çıkar.

Smith'in Teorisi, serbest Dış Ticaretin taraflara sağlayacağı avantajı bir yönüyle açıklayabilmektedir; çünkü bu teoriye göre, dış ticaretin gerçekleşebilmesi için tarafların karşılıklı olarak farklı malların üretiminde mutlak üstünlüğe sahip olması gerekmektedir.

1.1.2 Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi

Adam Smith'ten yaklaşık kırk yıl sonra David Ricardo, Mutlak Üstünlükler Teorisi'ne ilişkin analizleri genişleterek Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'ni ortaya atmıştır. Bu teori o derece güçlü bir yapıya sahiptir ki, dayanmış olduğu Karşılaştırmalı Üstünlüklerin bugün de Uluslararası Ticaretin temelini oluşturduğu kabul edilir. Ricardo'ya göre, uluslararası ticareti mutlak üstünlüklere dayandırmaya gerek yoktur; böyle bir yaklaşım teorisinin kapsamını daraltır. Uluslararası Ticaret için üzerinde durulması gereken, ülkelerin malları ucuza üretmeleri, yani bu mallarda Mutlak Üstünlük sahibi olmaları değildir. Tersine, önemli olan üstünlüklerin derecesidir. Bir

ülke diğeriyle karşılaştırıldığında hangi malların üretiminde daha büyük bir üstünlüğe sahipse o mallarda uzmanlaşmalıdır. Başka bir deyişle, Ricardo'ya göre, uluslararası ticaretin temelini Mutlak değil Karşılaştırmalı Üstünlükler oluşturur. Aslında karşılaştırmalı üstünlüklerin gerçekleştiği durumlarda mutlak üstünlük de vardır, ama tersi geçerli değildir, yani karşılaştırmalı üstünlük sınırlandırmalarına işaret etmek için şu olasılığa dikkat çekilmektedir: Eğer bir ülke malların üretiminde diğerinden daha üstün durumdaysa ne olur? Mutlak Üstünlükler Teorisi'ne göre, bu durumda ticaret yapmaya gerek yoktur, ülke bütün malları kendisi üretir. Oysa karşılaştırmalı üstünlükler açısından bu doğru değildir; çünkü önemli olan, üstünlüklerin derecesidir. Eğer bir ülke bazı mallarda diğerlerine göre çok daha üstünse (maliyetler düşük), neden daha az üstün olduğu alanlarda üretim yaparak kaynaklarını israf etmiş olsun? Bunun için en iyi politika, ilgili ülkelerin karşılaştırmalı olarak en etkin olduğu alanların üretiminde uzmanlaşması ve bunları ihraç ederek, görece pahalıya üretebileceklerini diğer ülkelerden ithal etmesidir. Böyle hareket etmekle kıt kaynaklar en ekonomik biçimde kullanılır ve refah maksimum düzeye ulaşır. Günlük yaşantıdan bir benzetme yapacak olursak, bir kimse bulunduğu kentteki en iyi doktor ve en hızlı bilgisayar dizgicisi olsun. Bu kişinin en yüksek kazancı elde edebilmesi için, daha düşük gelir getiren dizgicilikten vazgeçmesi ve tüm eforunu doktorluk mesleği için harcaması kendisi için daha doğrudur. Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi'ne göre, uluslararası uzmanlaşmanın mantığı bundan pek farklı değildir. Aslında bir ülkenin tüm mallarda diğerlerinden üstün olması çok da gerçek dışı bir varsayım değildir. Örneğin, ele alınan ülke büyük bir sanayi ülkesi, diğeri az gelişmiş bir ülke durumunda ise, gelişmiş ülkenin tüm mallarda mutlak bir üstünlüğe sahip olması yüksek bir olasılıktır. Dolayısıyla Mutlak Üstünlükler açısından bu durumda ticaret yapılmaması gerekirken, Karşılaştırmalı Üstünlükler'e göre hâlâ kârlı bir ticari faaliyet söz konusu olabilir. Aşağıda, Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi konusunda Ricardo'nun kendisi tarafından verilen bir örnek yer almaktadır. Örnekte, İngiltere ve Portekiz'in kumaş ve şarap ürettikleri ve iki ülkenin üretim koşullarının aşağıdaki gibi olduğu varsayılmıştır.

Tablo 1 Üretilen Mal Miktarları (bir iş günü içinde)

2 Ülke/Mal	Kumaş (metre)	Şarap (litre)
İngiltere	80	40
Portekiz	10	20

Örneğe göre, İngiltere her iki malda mutlak üstünlüğe sahiptir, çünkü gerek şarabı gerek kumaşı Portekiz'den ucuza üretmektedir; dolayısıyla Mutlak Üstünlük Teorisi açısından bu durumda dış ticaret yapılmamalı, İngiltere, daha ucuza mal ettiği için her iki malı kendisi üretmelidir. Oysa Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi'ne göre bu durumda da dış ticaret yapılabilir ve her iki ülke ticaretten kâr sağlayabilir. İngiltere iki malda mutlak üstünlüğe sahip olmakla birlikte, bu mallardaki üstünlük derecesi aynı mıdır? Hayır. Tablodaki rakamların dikey yönden karşılaştırmasından anlaşılacağı gibi, kumaş üretimindeki üstünlük 8 kat, buna karşılık şarap üretimindeki üstünlük 2 kattır. Bu bakımdan İngiltere kumaş üretmeli, şarabı ise Portekiz'den ithal etmelidir. Başka bir deyişle İngiltere kumaş üretiminde karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Portekiz'in durumu ise bu anlatılanların tersidir. Bu ülke iki malda da İngiltere'ye göre elverişsiz durumdadır, fakat göreceli maliyet yüksekliği kumaşta 8 misli iken, şarapta yalnız 2 mislidir. O halde her iki malı birlikte üretmektense şarap üretimine yönelmesi yararlıdır. Görülüyor ki, bu durumda İngiltere kumaş üretiminde uzmanlaşır ve ihraç edeceği kumaş ile ihtiyacı olan şarabı Portekiz'den karşılarsa (ya da tersinden, Portekiz şarapta uzmanlaşır ve kumaşını İngiltere'den ithal ederse), her iki ülke dış ticaretten kârlı çıkar. (Seyidoğlu,2013:9-10)

1.1.3 Faktör Donatım Teorisi

Heckscher (1919) ve Ohlin (1933), Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'ni geliştirmişlerdir. Heckscher-Ohlin Teorisi'ne göre, bir ülke hangi üretim faktörüne zengin olarak sahipse, o faktörü yoğun biçimde gerektiren mallarda Karşılaştırmalı Üstünlük elde eder. Böylece uzmanlaştığı ürünleri ihraç ederken uzman olmadığı ürünleri yurtdışından alır, yani ithal eder. Faktör donatımı ülkenin sahip olduğu üretim faktörleri hacmini esas alırken, emek ve sermayeyi dikkate alma geleneği gerçekleşmektedir. Bu çerçevede, ülkeler sermaye zengini ve emek zengini olma

durumlarına göre emek-yoğun ve sermaye-yoğun biçiminde ayrıştırılmakta, ülkelerin faktör donatımları ve mallarının faktör yoğunlukları bakımından farklılaştığı düşünülmektedir. Bir malın üretim fonksiyonunun, dolayısıyla üretim teknolojisinin bütün ülkelerde aynı olduğu ve teknolojik gelişmeyle mümkün olan artan verim ihtimalini dışlayacak şekilde sabit verimlerin geçerliği olduğu varsayılmaktadır. (Heckscher, 1919:278-280) (Ohlin, 1933:7-8) (Bayraktutan, 2003:178). Heckscher-Ohlin (H-O) ticaretin en önemli nedeni olarak, ülkeler arasındaki göreceli faktör donatımları ve fiyatlardaki farklılık üzerinde yoğunlaşmıştır. Teori, her ülkenin üretiminde görece bol ve ucuz olan faktörünü fazla kullandığı malı ihraç ve üretiminde görece kıt ve pahalı olan faktörünü yoğun kullandığı malı ise ithal edeceğini savunmaktadır. Teori aynı zamanda ülkeler arasında faktör fiyatlarındaki farklılığın ticaretle ortadan kalkacağını ya da azalacağını öngörmektedir. (Salvadore D., 1986:17) H-O Teorisi, Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nin eksikliğini gidermesi bakımından önem taşır. Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi üretim fonksiyonlarının ülkelerdeki farklılığı varsayımına dayanmaktadır. Eğer malların üretim fonksiyonlarının ülkelerde aynı olduğu kabul edilirse, malların maliyetlerinin farklılığı ve dolayısıyla karşılaştırmalı üstünlük prensibine göre uzmanlaşma ve ticaret olmayacaktır. Teorinin bu eksikliğini H-O, ticareti malların üretim fonksiyonları farklılığından ziyade, ülkelerdeki nispi üretim faktörü zenginliğiyle açıklayarak gidermeye çalışmıştır. (İyibozkurt, 1995:33)

1.2 Yeni Dış Ticaret Teorileri

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya ticaretinde gözlenen ampirik olgular, ticaretin serbestleştirilmesi, benzer ekonomiler arasındaki ticaretin artması ve sanayi malları endüstri-içi ticaretinin yanı sıra bilgi-yoğun ticaret payının da artış göstermesi şeklinde karakterize edilmektedir. Geleneksel Faktör Donatımı Teorisi, uluslararası ticareti farklı faktör donatımlarına ilişkin karşılaştırmalı üstünlüklere dayandırması nedeniyle gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki endüstriler arası ticareti açıklayabilmesine karşın, dünya ticaretinde gözlenen olguları açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Gerek basit ve sınırlayıcı varsayımlara dayanması gerekse

Leontief paradoksunun ortaya çıkması gibi etmenler de, Faktör Donatımı Teorisi'nin küreselleşen günümüz uluslararası ticaretinin önemli bir bölümünü açıklamadaki yeterliliğini sınırlamaktadır. Bu bağlamda, uluslararası ticarete gözlenen ampirik olguları açıklamak için 1960'lı yılların başlarında yeni dış ticaret teorileri ortaya atılmış ve bu teoriler 1970'li yılların sonlarına doğru gelişme göstermiştir.

Yeni dış ticaret teorileri analizinde ölçüğe göre artan getiriler ve eksik rekabet piyasaları gibi gerçekçi varsayımlar kullanılmaktadır. Dolayısıyla, bu teoriler standart varsayımları kullanan Geleneksel Faktör Donatımı Teorisi'nin açıklamada yetersiz kaldığı, benzer ekonomiler arasındaki ticaret ve sanayi mallarına ilişkin endüstri içi ticaret düzeyini açıklamaya çalışması yönünden tamamlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Dış ticareti açıklamaya yönelik teorilerin her biri, uluslararası ticaretin tümünü açıklayabilecek kadar kapsamlı olmamakla birlikte, bazı teoriler standart mallara, diğer bazıları yeni ürünlerin dış ticaretine yoğunlaşmaktadır. Porter'a göre, "Yeni dış ticaret teorileri, ticaretin esasını açıklamak için karşılaştırmalı üstünlüğün ötesinde rekabetçi üstünlüğe doğru hareket etmelidir. Söz konusu teorilerin dayandığı rekabet anlayışı, farklılaştırılmış mallar, bölümlere ayrılmış piyasalar, teknoloji değişimleri ve ölçek ekonomileri gibi gerçek dünya özelliklerini vurgulayan bir zenginliği yansıtmalıdır. Dolayısıyla dinamik ve yayılcı bir yapı gösteren uluslararası rekabet ortamı, firmaların yeni teknolojiler ile yeni metotlar geliştirmelerini ve yenilik yapmalarını kaçınılmaz hale getirmektedir." Bilgi çağının yaşandığı günümüzde rekabet üstünlüğü, bilgi-yoğun teknolojilere dayalı endüstrilerde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, geçmişte rekabet üstünlüğü yaratan doğal kaynaklar, sermaye ve emek gibi faktörlerin önemi gittikçe aşınmakta ve bilgi daha fazla önem kazanmaktadır. Bu çalışmada, yeni dış ticaret teorileri kapsamında yer alan dış ticareti açıklamaya yönelik yeni görüşler incelenmektedir. (Michael E. Porter, 1990:20)

1.2.1 Teknoloji Açığı Teorisi

1961 yılında M.V. Posner, ticaretin belirleyicisi olarak teknolojik değişme gibi dinamik faktörleri ele alarak teknoloji açığı teorisini ileri sürmüştür. Posner, teknolojik değişmeyi yeni teknolojinin bir ülkedeki mevcut mal veya yeni mala girmesi ve başka

bir ülkedeki teknolojinin benimsenmesi ile yeni bir malın geliştirilmesi ve diğer ülkelerde bu mala yönelik talebin oluşması (talep gecikmesi) arasında geçen zaman gecikmesiyle birlikte devam eden bir süreç şeklinde dikkate almaktadır. Posner'a göre, Teknoloji Açığı Teorisi'nin esası devam eden icat ve yenilik sürecinin temelde benzer faktör donatımlarına ve tercihlere sahip ülkeler arasındaki ticareti artırmasına dayanmaktadır. Bu bağlamda, teknolojik yeniliğin iki benzer ülke arasında ticaret oluşturup oluşturmayacağı, talep ve taklit gecikmelerinin net etkisine bağlı olmaktadır. Talep gecikmesinin taklit gecikmesinden daha uzun olması durumunda, iç piyasadaki tüketiciler yeni mal talep etmeye başlamadan önce taklit yapan ülkedeki üreticiler yeni teknolojiyi benimseyecek ve bu nedenle teknolojik yenilik ticarete yol açmayacaktır. Bu durum, yeniliğin oldukça basit olması ve her iki ülkedeki üreticilerin düzenli olarak yeni ürün geliştirmesi hallerinde ortaya çıkabilmektedir. Tercihlerin benzerliği dikkate alındığında, ülkelerin benzer mal çeşitlerini üretmeleri ve icat etmeleri veya bilgi akışının düşük olmasından dolayı tüketicilerin mal özelliklerindeki değişimler ile fiyatlardaki değişimlere tepki göstermelerinin yavaş olduğu yerlerde bu durumun ortaya çıkma olasılığı artmaktadır. Bununla beraber, genellikle taklit gecikmesinin talep gecikmesinden daha uzun olması gibi bir durumla daha sık karşılaşılmaktadır; çünkü yabancı ülkedeki üreticilerin yeni teknolojiyi benimsemeye karar vermeleri ve karar verdikten sonra yeni süreci öğrenme, fabrika ve ekipmanı değiştirme ve patent koruması gibi durumlar, taklit gecikmesinin talep gecikmesinden daha uzun olmasına yol açmaktadır. Böyle bir gelişmenin sonucu olarak ticaret, teknolojik yenilik yoluyla ortaya çıkmaktadır. Teknoloji Açığı Teorisi'ne göre, endüstrileşmiş ülkeler arasındaki ticaretin önemli bir bölümü, yeni ürün ve üretim süreçlerinin geliştirilmesine bağlıdır. Endüstrileşmiş ülkedeki yenilik yapan firmalar, söz konusu ürün ve üretim süreçleri nedeniyle dünya piyasalarında geçici tekel gücü elde ederler. Bu geçici monopol olma durumu, telif hakları ve patent sürelerinin dolmasına kadar sürmektedir. Dolayısıyla, Teknoloji Açığı Teorisi bağlamında endüstrileşmiş ülkeler başlangıçta söz konusu ürünlerin ihracatçısı konumundadır. Daha sonra monopol güçlerinin ortadan kalkması ve teknolojinin taklit edilmesine bağlı olarak bu ürünler, emek ve doğal kaynak yönünden üstünlüklere sahip gelişmekte olan ülkelere tarafından üretilmeye başlanır. Böylece rekabet üstünlüğü geliştirmekte olan ülkelere geçerken, yeni ürün ve üretim

süreçlerini söz konusu ülkeler ihraç etmeye, endüstrileşmiş ülkeler de ithal etmeye başlamaktadır. (Bo Sodersten ve Geoffrey Reed,1994:83)

Teorinin varsayımları kısaca şu maddeler altında özetlenebilir:

1. Teknik bilgi düzeyi bütün ülkelerde farklıdır.
2. Ticaret yapan her ülke aynı kâr, aynı büyüme, aynı ücret ve aynı rant oranına sahiptir.
3. Teknik bilgideki farklılıklar, farklı ülkelerdeki aynı isimli iki endüstri arasında yöntem ve ürün açısından farklılıklar doğursa bile, her ülkede bu endüstriler mevcuttur.
4. Gümrük tarifesi yoktur.
5. Tüketici zevk ve tercihleri bütün ülkelerde aynıdır ve sabittir.
6. Döviz kuru sabittir.
7. Ticaret başlamadan önce tam istihdam söz konusudur.
8. Taşıma masrafları yoktur.

Teknoloji Açığı Teorisi ticaretin belirleyicisi olarak teknolojik değişmeyi analize katmakla dış ticaret teorisine dinamik bir nitelik kazandırmasına karşın, teknoloji açığının ortaya çıkma nedenlerini ve büyüklüğünü açıklamada yeterince başarılı olamamıştır. Daha sonra R.Vernon, Ürün Dönemleri Teorisi'ni geliştirerek teknoloji açığı teorisinin eksikliklerini tamamlamaya çalışmıştır. (Kaymakçı, 2007:20-22)

1.2.2 Monopolcü Rekabet Teorisi

Günümüzde uluslararası ticaret teorisinin en hareketli alanı, ölçeğe göre artan getiriler ile eksik rekabet piyasalarının ticaret modellerine girmesidir. Başlangıçta ölçeğe göre artan getirilere duyulan ilgi, temelde bu ögenin Faktör Donatımı Teorisi'nin çerçevesi için gerekli bir değişiklik olduğu inancından kaynaklanırken, son yıllarda eksik rekabet piyasalarına yönelik ilgi, endüstri içi ticarete gözlenen artışı açıklama isteğinden ortaya çıkmaktadır. (Baldwin, 1960:85) (MacBean, 1989:19) Bu bağlamda, iktisatçılar 1933 yılında Edward H. Chamberlin tarafından geliştirilen Monopolcü Rekabet Teorisi'ni dış ticarete uygulamışlardır.

Monopolcü Rekabet Teorisi, analizinde gerçekçi varsayımlar kullanmaktadır. Bu nedenle, ölçeğe göre artan getiriler, monopolcü rekabet piyasaları ve ürün farklılaştırması önem kazanmakta ve teknolojik değişmeler göz önüne alınmaktadır. Üretim faktörlerinin ülkeler arasında mobil olduğu varsayılmakta ve taşıma giderleri analize dahil edilmektedir. Uluslararası fiyatın belirleyicisi, monopolcü rekabet piyasalarında faaliyet gösteren firmalar olmaktadır. lkeler endüstri içi ticaret nedeniyle bir malın hem ihracatçısı hem ithalatçısı oldukları için, karşılaştırmalı üstünlüklere göre uzmanlaşmaya gidememektedirler. Monopolcü Rekabet Teorisi, sanayi malları endüstri içi ticaretini, ürün farklılaştırması ve ölçek ekonomileriyle açıklamaktadır. (Helpman, 1981:305-340) Bu teori, Bertrand Fiyat Rekabeti ve ürün farklılaştırmasına dayanmaktadır. Bertrand Fiyat Rekabetinde her bir firma, diğer firmaların fiyatlarını veri olarak alıp krları maksimize eden bir fiyat belirlemektedir. Bununla beraber, söz konusu firmalar ya var olan rakip firmaların mallarına ya da piyasaya yeni giriş yapacak firmaların mallarına tam ikame olmaması için ürün farklılaştırması yapmaktadır. Ayrıca, ölçeğe göre artan getiriler monopolcü rekabet piyasalarını destekleyebilmektedir. (Neary, 1988:50)

rn farklılaştırması, monopolcü rekabetin ortaya çıkmasında önemli bir etmektedir. Chamberlin, rn farklılaştırmasından söz edebilmek için bir ürün grubunda faaliyet gösteren bir satıcının malını alıcının gözünde diğer mallardan farklı gösteren bir özelliğin var olması gerektiğine işaret etmiştir; dolayısıyla bu, gerçekte var olan ya da alıcının var olduğunu algıladığı bir özellik olabilir. Ama burada alıcının tercihini var olduğuna inandığı özelliğe sahip üründen yana kullanması önem taşımaktadır. (Davut, 1994:44) rn farklılaştırmasında amaç, malın tüketicisi gözünde diğer mallardan farklı olduğu izlenimini yaratmaktadır. rn farklılaştırması sonunda yakın ikame durumunda olmaları, malların aynı mal grubunda kalmasına yol açmaktadır. rn farklılaştırmasıyla daha yakın ikame malı haline gelen mallar kalite, model, kapsam veya reklam ve marka yönünden farklılaştırılmaktadır. İngiltere'nin ürettiği klimalar ile Japonya'nın ürettiği klimalar birbirinin aynısı değildir ve dolayısıyla, bu mallar farklılaştırılmış mallara örnek olarak gösterilebilir. (Koutsoyiannis, 1987:238)

Faktör Donatımı Teorisi, gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasındaki endüstriler arası ticareti açıklamaya yöneliktir; ancak günümüzün uluslararası ticaret

yapısı dikkate alındığında, genellikle gelişmiş ülkelerin kendi aralarında gerçekleşen endüstri içi ticaretin gittikçe daha fazla önem kazandığı göze çarpmaktadır. Dolayısıyla, Monopolcü Rekabet Teorisi endüstri içi ticareti açıklamaya yönelik olarak geliştirilmiştir. Endüstriler arası ticaret, farklı endüstrilerin ürettiği ve birbirinden tamamen farklı ürünlerin ticaretini ifade ederken, endüstri içi ticaret aynı endüstrinin veya geniş ürün grubunun farklılaştırılmış ürünlerinin ticaretine işaret etmektedir. Türkiye'nin Almanya'ya fındık ihraç etmesi ve Fransa'dan farklı marka otomobilleri ithal etmesi, endüstri içi ticarete örnek oluşturmaktadır. Lloyd ve Grubel, benzer gelişme düzeylerine sahip ülkeler arasındaki endüstri içi ticareti incelemiş ve Belçika, Lüksemburg, Hollanda, Batı Almanya, Fransa ve İtalya gibi AET ülkeleriyle birlikte Kanada, ABD, Japonya ve Avustralya'yı kapsayan on endüstri ülkesine yönelik çalışmalarıyla 1967 yılında ortalama endüstri içi ticaret düzeyinin olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Ayrıca bu on ülkenin endüstrisinin, ürün farklılaştırması ve dar ürün yelpazesinde uzmanlaşmanın güçlü olduğu sanayi malları üzerine yoğunlaştığı görülmüştür. (Herbert G. Grubel ve P.J. Lloyd, 1975:36,45-46).

1.2.3 Ölçek Ekonomileri Teorisi

Faktör Donatımı Teorisi, her iki malın iki ülkede de ölçeğe göre sabit getiri koşulları altında üretildiğini varsaymaktadır; dolayısıyla söz konusu teori, iki ülke her bir yönüyle birbirine benzer olduğunda ölçeğe göre artan getirilere dayalı ticaretin ortaya çıkmasını açıklayamamaktadır. Günümüz uygulamalarına bakıldığında, üretim daha etkin ve ölçek daha büyük olduğu için birçok endüstrinin ölçek ekonomilerine sahip olduğu göze çarpmaktadır. Ölçeğe göre artan getiriler, maliyet azalmaları şeklinde yansıtılan “ekonomiler”le bağlantılandırılabilir. Bu ekonomiler, içsel ve dışsal ölçek ekonomileri olarak adlandırılmaktadır. (Chacholiades, 1990:103) Ölçeğe göre artan getiriler üretimdeki artışların girdilerdeki artış oranından yüksek olmasını ifade ederken, ölçek ekonomileri ise bir firma ya da endüstrideki üretim ölçeğinin genişletilmesi halinde maliyetlerdeki artış oranının üretimdeki artış oranından daha düşük olmasına ve dolayısıyla ortalama üretim maliyetlerinin azalmasına işaret etmektedir. Bu bağlamda, ölçek ekonomileri veya ölçeğe göre artan getiriler terimi aynı şeyin üretim ve maliyet gibi iki ayrı yaklaşımla ele alınmasına dayanmakta ve üretim ölçeği büyüdükçe

ortalama üretim maliyetlerinin düşmesi durumunda, ölçeğe göre azalan maliyetler veya ölçeğe göre artan getiriler ortaya çıkmaktadır. (Seyidoğlu, 1992:652-653)

Ölçek ekonomileri, içsel ve dışsal ölçek ekonomileri olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. İçsel ölçek ekonomileri, bir firmanın diğer firmaların üretim ölçeklerinden bağımsız olarak sadece kendi üretim ölçeğinin genişlemesi durumunda ortalama maliyetlerin düşmesini ifade etmektedir. İçsel ölçek ekonomilerinin bulunduğu endüstrilerden biri, otomobil endüstrisidir. Bu endüstri dikkate alındığında, büyük ölçekte üretim yapan firmaların ortalama maliyetlerinin küçük ölçekte üretim yapan firmalarınkine göre daha düşük olduğu görülmektedir. Yönetimde artan etkinlik, kitlesel üretim teknolojisinin kullanılması ve işgücünün uzmanlaşması gibi etmenler, içsel ölçek ekonomilerinin ortaya çıkmasında rol oynamaktadır. Diğer yandan, dışsal ölçek ekonomileri ise firmanın bağlı olduğu endüstrideki üretim ölçeğinin bir bütün olarak artmasıyla her bir firmanın ortalama maliyetlerinde ortaya çıkan düşme şeklinde tanımlanır. Dışsal ölçek ekonomilerinin var olduğu endüstriler arasında, bilgisayar endüstrisi ve yarı geçişken çip imalatı yer almaktadır. Endüstrinin gelişmesi, nitelikli işgücünün yetiştirilmesi ve girdilerin sağlanması amacıyla sürekli ve etkin kaynakların ortaya çıkarılması için uygun ortam yaratarak, endüstrideki bireysel firmalar bazında ortalama maliyetlerin düşmesinde etkili olmaktadır. (Seyidoğlu, 1982:87)

Gerek içsel gerekse dışsal ölçek ekonomileri ile endüstrilerin piyasa yapısı arasındaki ilişki, birbirinden farklı olması nedeniyle dikkat çekmektedir. Ölçek ekonomilerinin tam olarak dışsal olduğu bir endüstri, birçok küçük firmadan oluşan tam rekabetçi bir piyasa yapısına sahiptir; dolayısıyla büyük firmalara maliyet üstünlüğü sağlamamaktadır. Buna karşılık içsel ölçek ekonomileri, büyük firmalara küçük firmalar karşısında maliyet üstünlüğü sağlamak ve eksik rekabetçi bir piyasa yapısına yol açmaktadır. Hem içsel hem de dışsal ölçek ekonomileri uluslararası ticaretin önemli nedenlerinden olmasına karşın, ölçek ekonomilerinin ticaretteki rolü üzerine yapılan en son araştırmalar, iki nedenden dolayı içsel ölçek ekonomileri üzerine odaklanmıştır. Birinci neden, uygulamada içsel ölçek ekonomileri tanımlamanın dışsal ölçek ekonomileri tanımlamaya göre daha kolay olmasıdır. İkinci neden ise içsel ölçek ekonomileri koşullarında geliştirilen ticaret modellerinin dışsal ölçek ekonomilerine ilişkin modellerden daha basit olmasıdır. Ölçek Ekonomileri Teorisi, son yıllarda

endüstri içi ticareti açıklamaya yönelik olarak geliştirilen Monopolcü Rekabet Teorisi'ne önemli katkılarda bulunmuş bir teori niteliğindedir. (Obstfeld ve Krugman, 1991:123)

1.2.4 Tercihlerde Benzerlik Teorisi

Tercihlerde Benzerlik Teorisi, 1961 yılında Steffan B. Linder tarafından ileri sürülmüştür. Linder, Faktör Donatımı Teorisi'nin doğal kaynaklar gibi ilkel ürünler ticaretini açıklayabilmesine karşın sanayi malları ticaretini açıklamada yetersiz kaldığını belirterek bu teoriyi geliştirmiştir. Söz konusu teori, sanayi malları ticaretinin büyük ölçüde benzer gelir düzeyleri ve tercihlere sahip ülkeler arasında ortaya çıktığı görüşüne dayanmaktadır. Bu bağlamda, talep yönlü bir nitelik taşıyan Tercihlerde Benzerlik Teorisi arz yönlü Faktör Donatımı Teorisi'nden önemli bir ayrılığa işaret etmektedir. Tercihlerde Benzerlik Teorisi'nin gerçekleri açıklamada sınırlamalara sahip olduğu gözlenmektedir. Klasik bir örnek olarak, Japonya ve Hong Kong gibi Hıristiyan olmayan ülkelerin Noel ağaçları ve Noel kartlarına yönelik bir yurtiçi piyasaları olmamasına karşın bu malları ihraç etmeleri, Tercihlerde Benzerlik Teorisi ile açıklanamamakta ve dolayısıyla teoriye ilişkin sınırlamalara işaret etmektedir. Benzer şekilde, Türkiye'de kurbağa ve salyangoz tüketimine yönelik bir yurtiçi piyasa bulunmamakta ancak bu ürünler üretilip ihraç edilmektedir. Söz konusu durum, Tercihlerde Benzerlik Teorisi ile çelişmektedir. Tercihlerde Benzerlik Teorisi'ne ilişkin olarak birçok ampirik test yapılmıştır. Bu teori, Linder'in kendi ülkesi İsveç gibi küçük bir iç piyasaya sahip ülkeler dışında fazla destek bulamamıştır. Kohlhagen (1977) uzaklık faktörünü ele almamakla beraber, ticaret yapan ülkelerin gelir dağılımlarındaki benzerlikler nedeniyle iki yanlı ticaret üzerine pozitif bir etki saptamıştır. Davies (1975), ticaretteki kalite farklılıklarının gelir farklılıklarına uygun düştüğü sonucuna vararak, İngiltere'nin ABD ve Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile olan ticaretinin birim değerlerini karşılaştırmıştır. Arad ve Hirsh (1981), ürün farklılaştırmasını dikkate alarak Linder mallarını tanımlamış ve söz konusu malların küçük ülkelerde ticarete konu olduğu sonucuna ulaşmıştır. Hufbauer (1970) ile Michaely (1981), Linder hipotezinden beklenen durumun aksine negatif bir korelasyona ulaşmıştır. (Deardorff, 1988:505-506)

1.2.5 Ürün Dönemleri Teorisi

R. Vernon, 1966 yılında Teknoloji Açığı Teorisi'nin bir uzantısı ve genelleştirilmiş şekli olarak görülen Ürün Dönemleri Teorisi'ni ileri sürmüştür. Bu teori, bilgi-yoğun ürünler üzerindeki karşılaştırmalı üstünlüklerin dinamik teorisini sunmaktadır. Vernon, Ürün Dönemleri Teorisi uyarınca yeni ürünlerin gelişimi sırasında birçok aşamadan geçtiğini ve karşılaştırmalı üstünlüğün ürün dönemleri boyunca değiştiğini ortaya koymakta ve yeni ürünlerin icadının ABD gibi ülkelerde yoğunlaştığını öne sürmektedir. Teknoloji Açığı Teorisi taklit etme sürecindeki gecikmeyi, Ürün Dönemleri Teorisi ise standardizasyon sürecini vurgulamaktadır. Bu teorilere göre, endüstri ülkelerinin yeni ve daha ileri teknolojileri temsil eden ürünleri ihraç etmeleri ve eski veya daha az ileri teknolojileri ifade eden ürünleri ithal etmeleri beklenir. (Salvatore D., 1998:168)

Ürün dönemleri boyunca dinamik karşılaştırmalı üstünlüklerin değişimi sürecini geçiren ürünler arasında tekstil, radyo, televizyon, petrokimya ürünleri, deri ürünleri, hesap makineleri, otomobil, ofis makineleri, yarı geçişken mikroçipler ve özellikle elektronik ürünler yer almaktadır. Önceleri ABD, televizyon alıcıları gibi elektronik ürünler üzerinde büyük ihracat hacmine sahipken daha sonra Avrupa ve özellikle Japonya, ABD piyasa payının önemli ölçüde azalmasına yol açmıştır. Ardından Kore ve diğer Asya ülkeleri Japonya'yı tehdit etmeye başlamıştır. Ürün Dönemleri Teorisi'ni ampirik olarak doğrulamada kullanılan tüm özellikleri kapsayan genel bir test bulunmamasına karşın, araştırmacılar reel dünya deneyimleriyle olan tutarlılıkları görmek için belirli özellikleri incelemektedir. Garry Hufbauer (1966), sentetik materyal ticaretine ilişkin olarak yaptığı çalışmada, az gelişmiş ülkeler eski ürünleri ihraç ederken, ABD ile diğer gelişmiş ülkelerin yeni ürünler ihraç etme eğiliminde olduğunu tespit etmiştir. Daha sonra D. Keesing (1967) ve W. Gruber, D. Mehta ve R. Vernon (1967) adlı iktisatçılar, yaptıkları testler sonucunda ABD sanayi malları endüstrisi tarafından yapılan Ar-Ge harcamaları ile endüstrinin ortaya çıkardığı ihracat performansı arasında pozitif bir korelasyon olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Gruber, Mehta ve Vernon (1967), araştırma-yoğun olarak sınıflandırılan ABD endüstrilerinin denizaşırı ülkelere yatırım yapma konusunda oldukça yüksek bir eğilim taşıdığını bulmuştur. Bu durum, ABD firmalarının teorinin olgunlaşan ürün aşamasında diğer ülkelerde

üstlendikleri dolaysız yabancı sermaye yatırımlarıyla tutarlıdır. Söz konusu testler, gerek Teknoloji Açığı Teorisi gerekse Ürün Dönemleri Teorisi'ni destekleme eğilimindedir. Ayrıca, Louis Wells (1969) en hızlı artış gösteren ihracat mallarının gelir elastikiyetlerini inceleyerek yüksek gelir tipine bağlı ürünler üzerindeki ticaretin Ürün Dönemleri Teorisi'yle tutarlı olduğu ve hızlı bir şekilde artış gösterdiği sonucuna ulaşmıştır. John Morral (1972), başarılı şekilde ihracat yapan ABD endüstrilerinin reklam ve satış promosyonu maliyetlerinin yüksek olduğunu göstermiştir. Söz konusu bulgu, yeni ürünleri başarıyla pazarlamanın bu tür harcamalara bağlı olduğunu ifade eden Ürün Dönemleri Teorisi'yle tutarlı görünmektedir. (Dennis R. Appleyard ve Alfred J. Field, 1992:224)

John Cantwell (1995), Ürün Dönemleri Teorisi'nin ilk versiyonlarıyla ilgili iki hipotezi tekrar gözden geçirmeye dayalı bir çalışma yapmıştır. İlk hipotez, yeniliklerin daima ana şirketin ülkesinde yapılmasına ilişkin olup, ABD Patent Ofisi'nin verilerinden elde edilen kanıta göre reddedilmektedir. Teknolojik faaliyetlerin teknoloji liderleri tarafından yapıldığına dayanan ikinci hipotez ise tarihsel olarak geçerlidir. İlk hipotezin tersine son yıllarda Ronstad (1977), Lall (1979), Pearce ve Singh (1991), Granstrand, Hakanson ve Sjölander (1992) tarafından yapılan çalışmalar, yeniliklerin çokuluslu şirketler dahilinde coğrafi olarak yayıldığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla, söz konusu şirketlerin Ar-Ge faaliyetleri de 1970'li yıllar boyunca uluslararasılaşmaya başlamıştır. İkinci hipotez tarihsel kanıtla tutarlı olmasına karşın, açıklayıcı gücü son trendler tarafından aşındırılmaktadır. Bu durum, teknolojik faaliyetin uluslararasılaşmasına dahil olan firmaların kompozisyonunun daha geniş şirketler dizisini kapsayacak şekilde genişlemesine bağlanmaktadır. Böylece, Cantwell (1991, 1994) ile Cantwell ve Barrera (1995) tarafından ileri sürülen ikinci hipotezin alternatif versiyonu, günümüzdeki duruma uymaktadır. Bu bağlamda, teknoloji liderleri 1970'lerin ortalarından bu yana teknolojinin küreselleşmesinde yani yabancı yenilik merkezlerinin yerel olarak farklılaştırılan potansiyelini kullanmak için uluslararası firma içi ağları geliştirmede ilk sırada yer almaktadır. Söz konusu ağlar, firma için öğrenme sürecini içsel olarak koordine etmek yoluyla kendi teknolojik yeteneğini oluşturmak ve yaymak amacıyla içseldir, ancak bilginin değişiminde ve bazen teknolojik bazlı ortak yatırımlar yoluyla öğrenmede işbirliği sağlayan firmalar arası ağları tamamlayıcı nitelik taşımaktadır. Ürün Dönemleri Teorisi, sanayi malları üzerindeki ticareti dinamik

karşılaştırmalı üstünlüklerle açıklamaya çalışmasına karşın, teknolojinin ve üretimin küreselleşmesine paralel olarak gittikçe geçerliliği tartışılmaya başlanan bir teori niteliğindedir. (Cantwell, 1995:155-174)

1.3 Dış Ticaret Teorileri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

İthalat, ihracat ya da geniş anlamda dış ticaret ile büyüme ilişkileri konusunda ileri sürülen etkileşim kanalları bu kısımda kısaca özetlenmeye çalışılmıştır. Öncelikle, Keynesyen kısa dönem analizine göre, ihracatın büyümesi dış ticaret çarpanı yoluyla üretimin ve istihdamın artmasına yol açar. Diğer bir etki, Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'ne dayalıdır. Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'ni takip ederek, özellikle ülke içinde üretimi yüksek maliyetler gerektiren sermaye mallarının ithalatı için gerekli döviz sağlayarak ihracat, üretimi olumlu yönde etkiler. Bu etkiler dikkate alınarak ihracat ve üretim artışı arasındaki anlamlı korelasyon ilişkisi ihracata yönelik büyüme hipotezini destekleyen bulgular olarak değerlendirilmiştir. (Tuncar, 1973:90-91)

Asıl üzerinde durulması gereken nokta, ticaretin dinamik etkileridir. Piyasa ya da üretimin ölçeği ve teknolojik değişim önemli dinamik etkiler yaratma potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte, dinamik etkilerin sağlıklı bir biçimde analiz edilebilmesi sağlam teorik temeller gerektirir. Neoklasik büyüme modeli teknoloji ve emek arzını dışsal kabul ettiğinden, büyüme dış ticaret çalışmalarına sağlam teorik temeller sağlamaktan uzaktır. 1980'li yılların ortalarından sonra filizlenen içsel büyüme modelleri, büyüme ve dış ticaret arasında önemli dinamik etkileşim mekanizmaları öngörmektedir. Örneğin Romer'da geliştiren model, firmaya dışsal ancak endüstriye içsel olan bazı etkileri (dışsallıkları) vurgulayarak, azalan getirilerin negatif etkilerini ortadan kaldıracak ölçek etkileri yaratmakta, böylece kalıcı büyüme sağlamaktadır. (Romer, 1986:1002-1037)

Teori kendine göre bütünlenmiş bir mantık içinde olmakla beraber, gerçeğe yeterince inilmemiş ve teknolojik gelişmelere de önem verilmemiştir. Hatası, yanlış bir mantık içeriyor oluşundan değil, dar ve gerçek dışı varsayımların tahliline dayalı kısır yapısından ileri gelmektedir. Öte yandan, birkaç stratejik faktör ortaya koymasından dolayı önemlidir. Öyle ki bu modelde talep kesimi bir tarafa bırakılarak genel dengeden

kısmi dengeye geçilmiştir. John Stuart Mill de dış ticaret hadlerindeki gelişmeyle ilgilenmiş, ancak milli meseleye değişik bir açıdan bakmıştır. Dış ticaret hadlerinin geleceği için bir kehanette bulunmayıp, bunun yerine modern bir görüş ileri sürmüştür: İhracat sektöründe teknik gelişmelerin ne gibi sonuçlar doğuracağı. (Kargül, 1974:98-101)

Mill teknolojik gelişmede birbirinden farklı iki durum tespit etmiştir. Bunlardan birincisi, ihracatta teknolojik gelişmenin ülkenin daha evvel ihraç etmediği yeni bir mamulün ihracatına yol açması halidir. İkincisi, halen ihraç edilen malların maliyetlerinin azalmasına yol açan durumdur. Birinci halde dış ticaret hadlerinde gelişme olacaktır. İfadenin birinci kısmı literatürde şimdiye kadar doğru kabul edilmiştir. Mill fikrini iki ülke, iki mal modeli şeklinde ortaya koymuştur. Bu mantığa yüklenebilecek anlam, ihraç mallarının bir mal olarak değil de mallar grubu (cümlesi) olarak düşünüldüğüdür. Teknolojik yenilik, daha önce mevcut olmayan yeni bir ihraç malı getirmektedir. Bu yeni ihraç malı fiyatının tartışmamızla hiç ilişkisi yoktur. Üretim fonksiyonlarını evvelkiyle aynı kabul edersek, yani ölçüye göre sabit getiri şartlarında mallar üretiliyorsa, talebin etkileri dış ticaret hadlerinin sonuçlarını tayin edecektir. Tasarrufları göz önüne almazsak ve yeni mamulün piyasaya sürüldüğü anda hiç olmazsa gelir elastikliğinin birden büyük olduğunu kabul edersek, teknik yenilikten önceki duruma kıyasla ihracat ve ithalat talebi her iki ülkede azalacaktır. Ülkede teknik yenilik sonucu ithalat talebi daha çok azalırsa dış ticaret hadleri gelişecek, aksi halde aleyhe dönecektir. Mill'in bu iddiası her zaman genel geçer değildir. Bu teknik gelişme mevcut ihraç mallarına inhisar ediyorsa, bütün normal şartlarda teknik gelişme sonucu dış ticaret hadleri daima ülke aleyhine dönecektir. Diğer yandan F.Y. Edgeworth, Mill'in görüşünü tasvip ederek, dış ticaret hadlerinin kötüleşmesinden dolayı meydana gelen kaybın, teknik yeniliğin verimlilik kapasitesinde yarattığı artıştan büyük olması durumunda ülkenin durumunun kötüleşeceğini söylemiştir. Dış ticaret hadlerinin uzun dönemdeki gelişmesiyle ilgilenen bir diğer isim, J.M. Keynes, bu konudaki düşüncelerini *The Economic Consequences of the Peace* adlı eserinde açıklamıştır. Keynes bu kitabında Avrupa'nın geleceği için karamsar öngörülerde bulunmakta, dış ticaret hadlerinin gelişmiş ülkeler aleyhine işlediğini ve bunun, tarımdaki azalan randımanlar kanunundan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Daha sonra Sir William

Beveridge, Keynes'in kullandığı istatistikler hakkındaki şüphelerini dile getirir. 20. yüzyılın başlarında İngiltere'de dış ticaret hadlerinin aleyhe döndüğünü gösteren bir faktörün bulunmadığını söyleyen Beveridge, tarımda azalan randımanlar kanunu üzerinde fazla durmanın doğru olmadığını ileri sürerek, diğer önemli faktörlerin mevcudiyetine işaret etmeye çalışmaktadır. (Kargül İ., 2012:98-99)

İngiliz iktisatçılardan Colin Clark, W.A. Lewis, A.E. Kahn ve E.A.G. Robinson da bu konuyla yakından ilgilenmiş isimlerdir, ancak içlerinden hiçbiri meseleyi enine boyuna ele almış değildir. Bu bakımdan bu yazarlar üzerinde kısaca durmak yeterli gelecektir. Clark üç sektörlü bir model kurmuş ve her sektörde verimlilik artışı ve talep ile ticaret hadleri açısından, nispi ücret seviyelerinin önemi üzerinde durmuştur. Arthur Lewis kitabında iki dünya savaşı arası dönemde, ticaret hadlerinin uzun dönemdeki gelişmesini ihtiyatlı ve anlamlı hareket ederek izlemiştir. A. Lewis, Sir Beveridge'm temayülüne çok yakın bir düşüncededir. Lewis mübadele hadleri söz konusu olunca birçok değişikliğin göz önünde bulundurulmasını savunmakta ve gelişmiş ülkelerin uzun dönemdeki arz koşulları üzerinde durmaktadır. E.A.G. Robinson da makalesinde geleceğe ilişkin pek karamsar görünmemekte, sanayi ülkelerinde dış ticaret hadlerinin aleyhe döneceğini düşünmektedir. İngiliz düşünürlerin büyük bölümü meseleyi fazlasıyla basitleştirmiştir. Basit bir genel denge modelinde ilişkiler gerektiği şekilde düzenlenememiştir. Burada Keynes de sadece arz faktörleri üzerine dikkatini toplamış, meselenin talep yanını görmezden gelmiştir. Çoğu isim, klasik gelir bölüşüm teorisinin, tarımda azalan verimin önemine ağırlık vermiştir. Beveridge bunun doğru olmadığını görmüş, fakat konuyu ayrıntılarıyla ortaya serememiştir. Nihayet bu görev J. R. Hicks'e düşmüş ve Hicks meseleyi kendinden evvelkilere nispetle daha tutarlı bir şekilde açıklamaya çalışmıştır. Bu varsayımların bazı sonuçları Rosenstein Rodan ve Nurkse tarafından "dengeli büyüme" kavramı içinde geliştirilmiştir. Bu kavramla ifade edilmek istenen şey, birçok üretim sektörünün aynı zamanda geliştirilmesidir. Sermaye ya da emek arzını elastik kabul ederek her iki yazar da, yatırımların ilgili sektörlerde daha kârlı olacağını göstermeye çalışmıştır. Piyasa güçleri, optimal yatırım kararlarına yol açmayacaktır, çünkü halihazır fiyatlar gelecekteki maliyet ve talep koşulları hakkında bir şey ifade etmemektedir. Bir sektörde yatırımın böyle bir tesire sahip olması, bir başka sektörde yatırımın kârlılığını ifade etmektedir. Bu durum ise bir başka ifadeyle

artan talep veya azalan masraflar demektir. Scitovsky buna “dinamik dıştan istifade” demektir. Bu istifadelerin başlangıçtaki sektörlere aktarılması mukayeseli üstünlük fikrini ciddi şekilde etkileyebilmektedir. O halde eğer gelişme siyaseti için mukayeseli üstünlük doktrini faydalıysa, büyümenin temel unsurlarını tahlil ederken onu da birlikte düşünmek icap etmektedir. Diğer taraftan G. Haberler, dış ticaretin 19. ve 20. yüzyıllarda az gelişmiş ülkelere büyük bir katkısı olduğunu ve engellenmediği takdirde gelecekte de böyle olmaya devam edeceğini savunmuş, dış ticaretin kaynak dağılımını etkili bir şekilde belirlemesiyle bir yandan statik olarak dış ticaret kazancının doğacağını, diğer yandan da dinamik olarak klasik yazarların işaret ettiği gibi üretim imkânları eğrisini sağ dışa doğru ittiğini iddia etmiştir. (Kargül, İ.D.,1973:100)

Büyüme teorisine modern katkılar özellikle dengeli ve dengesiz büyüme kavramlarının getirilmesiyle olmuş ve bu da geleneksel dış ticaret teorisinin yeniden gözden geçirilmesine yol açmıştır. Klasik dış ticaret teorisini savunanlar ufak tefek değişikliklerle geleneksel ticaret teorisinin az gelişmiş ülkelerin meselelerine uygulanabileceğini ileri sürmüşlerdir. Karşı görüşü benimseyenler arasında R. Prebisch, H.W. Singer, G. Myrdal ve T. N Balogh en dikkat çeken isimlerdir. Myrdal ve Balogh geleneksel dış ticaret teorisinin az gelişmiş ülkeler açısından tamamen ilgisiz, gerçek dışı ve politik olarak fakir ülkelere karşıt yönlü olduğunu belirtmişlerdir. Bu iki uç görüşün arasında farklı bir uzlaşım yoluna sahip olanlar da çıkmıştır. Bunlara göre klasik dış ticaret teorisinin ihmal edilmiş yanlarının yeniden ele alınması veya bu teorisinin kısmen ilgili taraflarından yararlanılması faydalı olacaktır. H.B. Chenery'nin fikri ise büyüme teorisinde kaynak dağılımının temel ilkeleri ile ticaret teorisinin birbirine karşıt bulunduğu yolundadır. Bu durum, birbirinin aksi olan politik sonuçlara yol açmaktadır. H. Myint, klasik dış ticaret teorisinin az gelişmiş ülkelere uygulanması konusunda ilgili tartışmayı sürdürmekte ve bu ülkelerin dış ticaretten dolaylı olarak dinamik yararlar sağladığını ve meselenin bu yönlerinin ise ihmal edildiğini ileri sürmektedir. Myint'e göre, az gelişmiş bir ülkenin dış ticarete açılmasıyla küçük piyasasının sınırları genişlemekte, işbölümü görüşü kuvvetlenmekte, bunun sonucu olarak gelişen vasıflı emekle verimlilik artmakta, ülkeye bir dinamizm gelmekte, bu yolla da teknolojik yenilikler hızlanmakta, teknik güçlükler yenilmektedir. Oysa klasik iktisatçılar bu kazançları, statik artan getiriden farklı ve ayrı olarak görmüşlerdir. Diğer

tarafından Myint'in görüşüne göre, klasik dış ticaret teorisi ticaret öncesi kaynakları veri kabul edip, tam istihdamın da mevcut olduğunu varsaydığından, ihracat ekonomilerinin 19. yüzyıldaki ticaret ve büyüme modelini rahat bir şekilde açıklayamamıştır. Yazar, dış ticarete girmeden önceki dönemi, tam istihdamın mevcut olmadığı fakat verimli kapasite fazlasının bulunduğu bir durum gibi görmektedir. İşte dış ticaretin rolü, dış ticaret başlamadan önce kullanılmadan bekleyen bu fazla kaynaklara yeni talep bulmaktır. Myint'in bu dış ticaretle büyüme teorisi, serbest ticaretle ihracatın genişleyeceğini açıklamaktadır. Ne var ki, bu gelişme, klasik teorinin varsayımlarında olduğu gibi, iç üretim kaynaklarından sağlanmayıp verimli kapasiteyi tam olarak kullanmakla elde edilmektedir. Myint aynı zamanda fakir ülkenin dış ticarete açılması ve milli gelirine göre yüksek bir ihracat oranının başarmış olmasının bu fakir ülkenin uluslararası çalkantılarda kolayca zarar görmesi demek olduğunu da kabul etmektedir. 19. yüzyılda dış ticaretle büyüme için kullanılan ihracata dönük *export bias* fikrini benimsemeye yanaşmamaktadır. Aynı zamanda ihracat ekonomileri için gerçek seçimin kaynakları ihracat ve yurtiçin tüketim arasında kullanmak yerine, artık kaynakları ihracat üretimine ayırmak veya bu artık kaynakları atıl bırakmak şeklinde tartışmaktadır. Kargül, İ.D.,1973:98-110)

Ticari ve finansal dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, teorik ve uygulamalı iktisat literatürünün önemli tartışma konularından biridir. (Yapraklı, 2007: 68-73) İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle de 1980'li yıllarda yoğunlaşan neoliberal politikalar, ekonomik, sosyal ve kültürel alanda bazı ortak değerlerin yerel ve ulusal sınırları aşarak, dünya çapında yeni bir ekonomik yapının ortaya çıkmasına yol açan küresel bir yapı oluşturmuştur. (Devlet Planlama Teşkilatı, 2000:55)

Özetlenecek olursa, iktisat literatüründe ticari dışa açılma ile ekonomik büyüme arasında genel olarak pozitif yönlü bir ilişki olduğu yönünde görüş birliği varken, finansal dışa açılma ile büyüme arasındaki ilişki konusunda tam bir fikir birliğine ulaşılmadığı görülmektedir. Birbirini tamamlama özelliğine sahip olan söz konusu çalışmalar, genellikle çok ülkeli kümülatif verilerle yapılan analizlerin münferit ülkeler bazında yanıltıcı sonuçlara ulaşma riskine neden olduğu gerekçesiyle eleştirilmişlerdir. Bu bağlamda, tek ülke bazında zaman serisi analizleriyle çalışma yapmanın söz konusu eleştirileri ortadan kaldıracığı belirtilebilir. Bu doğrultuda çalışmada, Türkiye'de ticari

ve finansal dışa açıklığın ekonomik büyümeyi ne yönde etkilediği, zaman serisi verilerinden yararlanılarak test edilmiştir. (Rodrik, 2000: 235-261)

İçsel Büyüme Teorisi, beşeri sermayenin yanı sıra ihracatın da ekonomik büyümenin önemli bir itici gücü olduğunu ileri sürmektedir. Dış ticaretin büyüme üzerindeki başlıca etkileri şu şekilde sıralanabilir: İhracat artışı dış piyasaları öğrenme, daha iyi yönetim, daha büyük boyutlarda girişimcilik, gelişmiş kaynak tahsisi, pazarlama ve üretim yeteneklerini de kapsayan teknik bilginin yayılmasını sağlamaktadır. Uluslararası piyasalara girişte artan rekabet, ihracat dışı sektörlerle de pozitif dışsallıklar sağlayan etkilerle ekonomideki genel verimlilik düzeyini yükselterek özellikle yüksek nitelik kazandıran yeni becerilerin elde edilmesine ve etkin bir fiyat mekanizmasının oluşumuna katkı sağlamaktadır. Gelişmekte olan ülkeler, üretimi kolay ve fazla beceri gerektirmeyen basit ürünleri ihraç ederler. Ancak dış ticaret, sanayileşmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere doğru yeni teknolojilerin transferini artırır ve yeni teknolojilerin transferi de, nitelikli işgücü olarak beşeri sermaye birikimini uyarır. Yeni teknolojilerin elde edilmesi ve bunların ülke içinde yayılması ekonomik büyüme oranını da artırır. (Grossman, 1991:86-91; Rivera-Batiz and Romer, 1991:531-55; Young, 1991:369- 405).

Diğer yandan beşeri sermaye birikimi işgücünün kalitesini de sürekli artırır. O da sırayla faktör verimliliğini artırarak gelecekteki ihracatlar için ülkeye karşılaştırmalı üstünlükler kazandırır. Dış ticaret ayrıca içeride ve dışarıda yeni fırsatlar ortaya çıkararak beşeri sermayenin getirisini artırabilir. Bu da beşeri sermaye birikimini uyarır. İhracat artışı, döviz girdilerini artırarak dış ödemelerdeki döviz baskısını azaltır. Böylece ithalat kapasitesini genişleterek ülkede bulunmayan ve yerli üretimi artırmada önemli rol oynayan çeşitli girdiler ve sermaye mallarının ithalatının yapılmasına imkân sağlayarak ekonomik büyümede itici rol oynayabilir. Böyle bir ilişki ihracatta da karşılaştırmalı bir üstünlük sağlar. Yazar, beşeri sermayenin büyümesini besleyen kaynakların, ekonomik kalkınmayı da sağlayacak yönde olduğunu düşünmektedir. Böylece beşeri sermayedeki artış, ekonomik büyümenin sadece nedeni değil sonucu olarak da ortaya çıkmaktadır. İçsel Büyüme Teorisi'nin büyümede beşeri sermaye ve ihracata yaptığı vurgu, büyüme ve kalkınma teorilerinde tartışılmakta ve ekonometrik analizlerle test edilmektedir. Bu çalışmada hipotez olarak, ihracat ve eğitim ile

ekonomik büyüme ve kalkınma arasında yakın bir ilişki bulunduğu varsayılmaktadır. Sonuç olarak GSYİH, beşeri sermayenin (H) ve ihracatın (X) bir fonksiyonu olarak düşünülebilir ve bu fonksiyon $GSYİH = f(H, X)$ biçiminde gösterilebilir. Bu çalışmada, bu ilişkinin Türkiye’de de geçerli olup olmadığı son yıllarda literatürde önerilmiş olan ekonometrik yöntemler kullanılarak incelenecektir. (Şimşek ve Kadılar,2009:120)

1965-90 döneminde beşeri sermayenin büyümeye katkısı yüzde 40 olarak bulunmuştur. Bu sonucun, beşeri sermaye yatırımlarının büyüme getirisinin yüksek olduğunu gösterdiği belirtilmektedir. Ağır (2003) çalışmasında, beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki nedensellik testi ile belirlenmiştir. Bu çalışmada beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin, beşeri sermaye ölçütünün seçimine duyarlı olduğu belirtilmiş ve beşeri sermayenin ölçümünde sağlık harcamaları ve eğitim harcamalarının gelir içindeki payı kullanılmıştır. Sonuç olarak, beşeri sermaye ile ekonomik büyümenin arasındaki ilişkinin uzun dönemli ve birbirini etkileyen bir yapıda olduğu bulgusu elde edilmiştir. Taban (2004) çalışmasında beşeri sermayenin ölçümünde, yaşam beklentisi ve toplam sağlık harcamaları kullanılmaktadır. Nedensellik testinden elde edilen sonuçlar, yaşam beklentisi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu gösterirken, toplam sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Gümüş (2005:59-72)’ün 1960-2002 dönemini kapsayan çalışmasında, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişki araştırılmaktadır. Beşeri sermaye değişkeni, ilk, orta ve yükseköğretim mezunlarına farklı ağırlıklar uygulanarak elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlar beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki olduğunu göstermiştir. Ayrıca GSMH üzerinde fiziki ve beşeri sermayenin pozitif, işgücünün ise negatif bir etkiye sahip olduğu, beşeri sermayenin ekonomik büyüme katkısının fiziki sermayeye göre daha düşük oranda olduğu tespit edilmiştir. (Serel, 2005:49-58)

İhracat ve GSYİH büyümesi arasındaki ilişki, son yıllardaki önemli tartışma konuları arasında yer almaktadır. Bu tartışmanın merkezinde ise, ihracatın mı büyüme yoksa büyümenin mi ihracata neden olduğu sorusu bulunmaktadır. Bu soruya verilecek cevap, uygun büyüme ve kalkınma stratejisinin geliştirilmesi ve uygulanması açısından oldukça önemlidir. (Şahbaz, 2009)

İhracata dayalı büyüme hipotezinde, ekonomik büyümenin temel belirleyicisinin ihracat artışı olduğu ileri sürülmektedir. Bu modelin teorik altyapısını mantıksal bir temele yerleştiren en az dört yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlardan ilki, Keynesçi kuramın dış ticaret çarpanı aracılığıyla ilgili olan yaklaşımdır. Atıl kapasite ve işsizliğin bulunduğu açık bir ekonomide tüketim, yatırım ve kamu harcamaları gibi, ihracat değişkeni de çıktıda genişlemeye yol açmaktadır. Bu artış çarpan nispetinde olmaktadır. İkinci yaklaşıma göre, gelişmekte olan ülkelerin büyümenin gerektirdiği yatırımları yapmaları ve üretimi sürdürmeleri için gereksinim duydukları ara malların sağlanması, bu ülkelerin ithalat kapasitelerine bağlıdır. Yatırım ve üretimde tamamlayıcı nitelikte olan bu malların döviz darboğazı nedeniyle ithal edilememesi büyümenin duraklamasına yol açabilir. Bu noktada ihracat, sermaye malları ithalatı için gerekli olan döviz gelirlerinin sağlanmasına yardımcı olarak, ekonomik büyümeye yol açmaktadır. Üçüncü yaklaşım bağlamında ihracat artışları, verimlilik düzeyini artırmakta ve ihracat sektörü genel beceri düzeyinin yükselmesine neden olan ihracat ürünleri üretiminde uzmanlaşmanın gelişimine katkı sağlamaktadır. Bu durum, ekonomik büyüme açısından nispeten etkin olamayan ticaret dışı sektörlerden daha verimli kaynak kullanan ihracat sektörlerine doğru kaynakların yeniden dağılımına neden olur. Verimlilik değişimi ise çıktıda artışa neden olur ki, bu da Verdoorn Kanunu olarak adlandırılır. Ayrıca dışa dönük ticaret politikası gelişmiş teknolojilerin girişine, yaparak öğrenmeden doğan kazancın ortaya çıkmasına ve daha iyi yönetim uygulamalarının ülkeye girişi için gerekli olan altyapının hazırlanmasına olanak sağlar. Bunun dışında, dış dünyadaki rekabet baskısı firmaları teknolojik değişime ve maliyet hesapları konusunda daha dikkatli davranmaya iten önemli bir faktördür. Firma ölçeğini dünya pazarına göre kurmuşsa, ihracatını sürdürebilmek için rekabet gücünü sürdürmeye dikkat etmek zorundadır. Dördüncü yaklaşım ise, sermaye-yoğun imalat sanayii için büyük ölçüde geçerli olan ölçek ekonomileriyle ilgilidir. Günümüzde teknoloji, imalat sanayiinin sermaye-yoğun alanlarında, optimal üretim miktarını önemli ölçüde büyütüştür (demir-çelik, petro-kimya gibi). Çoğu gelişmekte olan ülke (GOÜ), bu üretimleri kârlı fiyatlardan gerçekleştiremeyecek durumdadır. Bu çerçevede ihracat, iç piyasası sınırlı olan ülkeler için dış talebi de sürece dahil ettiğinden, imalat sanayiinde firmaların daha büyük ölçeklerde üretim yapmasını mümkün kılar. Böylece hem düşük birim

maliyetlerle üretim yapılabilir, hem de dış pazarlarda rekabet edebilme gücüne ulaşılabilir. (Kazgan, 1988:47–48) (Panas ve Wamvoukas, 2002:731)

Kısaca ifade etmek gerekirse, ihracat genişlemesi faktör verimliliğini yükseltmekte, teknolojik yeniliklerin adaptasyonunu ve kaynakların daha etkin kullanımını sağlamaktadır. Ayrıca, yabancı rekabetin getireceği avantajlar, uluslararası piyasalara açılımın doğurduğu ölçek etkisinin getirisi gibi unsurlar dolayısıyla ekonomik büyümede artış gözlemlenir. (Moschos, 1989:93) (Panas ve Wamvoukas, 2002:731) Bu nedenlerden dolayı ihracatın teşviki, ekonomik büyümenin ivmesini artıran bir faktör olarak görülmektedir. Buna ek olarak, yeni teorik sonuçlar, ticaretin sadece verimliliği değil aynı zamanda teknoloji etkisi aracılığıyla büyüme oranını da arttırabileceği ortaya koymaktadır.

İhracata dayalı büyüme hipotezinin tersine, büyüme oranları da ihracatta bir artışa yol açabilir. Bu görüşle ilgili olarak Vernon büyüme dayalı ihracat hipotezine göre, ülkelerin sahip oldukları büyüme oranlarının ihracatları üzerinde pozitif yönlü bir etkiye yol açtığını ve dolayısıyla ülkenin ihracatında önemli ölçüde bir genişlemeye neden olduğunu savunmaktadır. Bu durumda, yurtiçinde gerçekleştirilen büyüme oranı şu sebeplerden dolayı ihracatı yükseltebilir: (Jin, 2002:64)

- Yurtiçi yatırımlardaki bir artış;
- Teknolojik gelişme;
- Ticaret konu malların uluslararası rekabet gücündeki artış.

Büyüme dayalı ihracat artışı için de oldukça önemli bir teorik altyapı mevcuttur. Büyüme yurtiçi arz ve talep dinamikleri tarafından sağlanmaktadır. Neoklasik ticaret teorisi, ihracattan başka diğer faktörlerin ekonomik büyüme (ana girdi mallarındaki büyüme ve/veya faktör verimliliği büyümesi gibi) üzerinde önemli etkilerinin olduğunu önerdiği gibi, büyüme dayalı ihracat hipotezini de desteklemektedir. Neoklasiklere göre, ekonomik büyüme sahip olunan teknik beceri ve teknoloji düzeyini yükseltmektedir. Bu durum verimlilik düzeyini artırmakta ve artan verimlilik de ülkenin yaptığı ihracatı kolaylaştıran bir karşılaştırmalı üstünlük yaratmaktadır. Ayrıca, piyasa başarısızlığının da sürekli hükümet müdahaleleriyle birlikte, büyüme dayalı ihracat

hipotezinin sonuçlarını desteklediği ileri sürülmektedir. Büyümenin veya üretimin yönlendirdiği ihracat fikri esas olarak korumacı politikaları önermektedir. Bu fikrin odak noktasında ise, uluslararası düzeyde rekabetçiliğin oluşturulabilmesi için yerli endüstrilerin korunması gerektiğini savunan bir anlayış yatmaktadır. Bu çerçevede, ihracata dayalı büyüme modelleri ile teknoloji uyumlu ticaret teorileri, ihracat ve verimlilik arasındaki nedensellik ilişkisinde tek yöne vurgu yapmaktadır. Son dönemdeki endüstri içi ticaret teorileri, ihracat ve verimlilik arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi ortaya koymuştur. Bu teoriler, aksak rekabeti, ölçek ekonomilerini ve ürün farklılaştırmasını birlikte ele alır. Böylece benzer faktör donanımına sahip ülkeler arasındaki ticaretin nedeni olarak ürün farklılaştırması, statik ölçek ekonomilerinin gerçekleşmesi aracılığıyla verimliliği artırır. Ölçek ekonomilerinin ihracat üzerindeki pozitif etkisi yanında, dış ticaret bir ülkenin ortalama verimliliğini yükseltme eğiliminde olacaktır. İhracat ile büyüme arasındaki iki yönlü ilişki de bu tartışma içerisindeki olası ilişkilerden biridir. Bu durumla ilgili olarak, ihracattaki bir artış ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişkinin olduğu ileri sürülmektedir. Verimlilik kazancından dolayı ölçek ekonomilerinin ortaya çıkması neticesinde, ihracatın artabileceği savunulmaktadır. Öte yandan, ihracattaki artış maliyetlerde azalmaya neden olmakta ve dolayısıyla üretimden elde edilen kazanç artmaktadır. Ayrıca, artan dış ticaret daha fazla gelir yaratacak ve bu gelir artışı da dış ticaret hacmini büyütecektir. Bununla birlikte, iki zaman serisinin büyüme patikası bu iki değişkenle doğrudan ilişkili olmayan ekonomideki diğer değişkenler tarafından belirlendiği zaman, ihracat ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi karşılanmayacaktır. (Giles ve Williams, 2000:261)

İKİNCİ BÖLÜM

KAZAKİSTAN'IN SOSYOEKONOMİK DURUMU VE DIŞ TİCARETİ

2.1 Kazakistan'ın Sosyoekonomik Durumuna Genel Bir Bakış

Kazakistan Ekonomisi ağırlıklı olarak doğal kaynaklar ihracatına dayalıdır. Bununla birlikte ekonominin çeşitlendirilmesi çabaları çerçevesinde sanayi ve yenilikçi teknolojiler temelinde bir kalkınma modelinin (2050 stratejisi) uygulanması hedeflenmektedir. Bu çerçevede iddialı bir sanayileşme programı uygulanmaya geçirilmiş ve bu kapsamdaki projelere önemli miktarda fon ayrılmıştır. Ekonominin çeşitlendirilmesini teminen, Kazakistan ekonomisindeki payı halen %17,8 olarak hesaplanan KOBİ'lerin ekonomiye sağladıkları katma değer hızla artırılması, Kazak yönetiminin öncelikli hedefleri arasında yer almaktadır. Küresel ekonomik krizin olumsuz etkilerinin atlatılmasıyla Kazakistan ekonomisinin 2010 yılında hızlı bir toparlanma sürecine girdiği görülmüş, ekonomi 2013 yılında %6 oranında büyümüştür. Bu çerçevede, GSYİH 217 milyar, milli gelir ise 12.800 dolara ulaşmıştır. 2013 yılında sanayi üretiminde %2,3 oranında artış kaydedilmiş, işsizlik oranı %5,2 seviyesine ulaşmıştır. 2012 yılında %6 olarak gerçekleşen enflasyon, 2013 yılında tüketim talebin artmasına karşın %4,8 düzeyinde tutulabilmiştir. 2013 yılında toplam dış borç 2012'ye göre %8 artarak 148 milyar dolara ulaşmıştır. Kazakistan Milli Bankası ve Ulusal Refah Fonu olan Samruk Kazına'da biriktirilen döviz ve altın rezervlerinin toplam tutarı 2013 yılında bir önceki yıla göre %10,7 artış göstererek 95,2 milyar dolar yükselmiştir. 2013 yılında Kazakistan'ın ihracatı 69,5 milyar dolar, ithalatı 39,4 milyar dolar, dış ticaret fazlası ise 30,1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2013 yılında Kazakistan'ın ihracatında ilk üç ülke İtalya, Çin, Hollanda, ithalatında ilk üç ülke ise Rusya, Çin ve Almanya olmuştur. (<http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 31.03.2015)

2.2 Kazakistan'ın Dış Ticaret Hacmi ve Kompozisyonu

İhracatının büyük çoğunluğu petrol ve ana metallere dayanarak Kazakistan, dış ticaret yapısındaki dengesizlikler nedeniyle geniş dış ticaret açıklarıyla karşı karşıya kalan bir ekonomi olmuştur. Ülkenin ihracat gelirleri, sattığı ürünlerin dünya fiyatlarındaki değişimlerinden önemli ölçüde etkilenmektedir. Örneğin; 1998 yılında

Asya'daki mali krizin ardından söz konusu ürünlerin dünya fiyatlarındaki ani düşüş, ülkenin ihracatının ciddi düşüş göstermesine neden olmuştur. Ayrıca ülkenin geleneksel ihraç ürünlerinin dünya piyasalarında dolar üzerinden işlem görmesi nedeni ile yapılan devalüasyonlar da, ülkenin ihracatında artış yönünde bir etki yaratamamaktadır. Diğer taraftan Kazakistan, yüksek düzeyde ithalata dayalı bir ekonomidir. Ülkede gerçekleştirilen üretimin büyük çoğunluğu petrol ve gaz sektörlerinde yoğunlaşmış olup, sermaye ve tüketim mallarında üretim iç tüketimi karşılayacak seviyede değildir. Sermaye ve tüketim malları üretiminin çoğunluğu ise fiyat ve kalite bakımından ithal mallarıyla rekabet edebilir düzeyde de değildir. Geniş ve açık sınırlarından ülkeye çok sayıda ucuz, kaçak mal girişi gerçekleşmektedir. Petrol sektörü yatırımlarındaki ve üretimindeki artış, sermaye malları ithalatındaki artışın diğer bir önemli nedenidir. Dış ticaretin seyrinde 1997 yılından bu yana gözlenen gelişmeler, ülkenin dış ticaret dengesinin değişken yapısını ortaya koymaktadır. Dış ticaret açığı 1997 yılında 276,4 milyon Dolar iken (GSYİH'nın %1,2'si), 1998 yılında 801,2 milyon Dolar düzeyine yükselmiştir. 1998 Ağustos'unda Rus Rublesinin devalüe edilmesini takiben ülkeye giren ucuz Rus malları, 1998 yılı sonuna doğru Kazak piyasasının dalgalanmasına neden olmuş, dış ticaret açığı artmıştır. (<http://www.atonet.org.tr/yeni/index.php?p=1319&l=1>, Ankara Ticaret Odası, 23.03.2015)

Bu gelişmeler karşısında 1999 yılı Nisan ayında Tenge'de %30 oranında devalüasyon yapılmış ve 1999 yılı sonu itibarıyla ticarete dengeye yaklaşılmıştır. 1999 yılının ikinci çeyreğinden itibaren dünya petrol fiyatlarındaki yükselme ve batılı petrol şirketlerinin üretimlerindeki artış, ihracat gelirlerinin artmasına yardımcı olmuştur. Netice olarak, 1999 yılında GSYİH'nın %2'si kadar bir dış ticaret fazlası elde edilmiştir. 2000 yılında petrol ihracatının iki kattan fazla artması sayesinde ticaret fazlası ani bir artış göstererek GSYİH'nın %15'ine ulaşmıştır. 2001 yılında bu oran daralarak %6'ya düşmüş, 2002 ve 2003'te ise yeniden artarak, sırasıyla %10 ve %14 olmuştur. Yüksek düzeyde seyreden petrol fiyatları ve artan petrol ihracatı dış ticaret fazlasının 2004'te de artmaya devam etmesini sağlamıştır. 2004 yılı ticaret fazlası tahmini olarak 7,3 milyar Dolar düzeyindedir. 2004 yılında ihracatın bir önceki yıla göre yaklaşık %51 oranında artarak 20 milyar Dolar seviyesine ulaştığı tahmin edilmektedir. 2004 yılı ithalatının ise %39 artışla 13 milyar olduğu tahmin edilmektedir.

Kayıt dışı ticaret hacminin fazlalığı, ithalatın izlediği seyrin takibine yönelik girişimleri güçleştirmektedir. Kazakistan'ın Rusya, Kırgızistan ve Özbekistan ile sahip olduğu geniş ve geçişi kolay sınırlar, küçük ölçekli sınır ticaretine olanak tanımakta ancak sınır ticaretinin hacmi dış ticaret verilerine yansıtılamamaktadır. Kayıt altına alınamayan ithalatın büyük çoğunluğu gıda dışı tüketim malları ve ikinci el arabalardan oluşmaktadır. İnşaat malzemeleri başta olmak üzere sermaye malları ithalatı önemli ithalat kalemleridir. Petrol ve enerji ithalatı –başta Rusya'dan gerçekleştirilen kömür ve elektrik olmak üzere– düşerken, Özbekistan'dan gaz ithalatı artmaktadır. 2003 yılında petrol ve enerji ürünleri ithalatı 600 milyon Dolar tutarında gerçekleşmiştir. Ticaretin gelişmesini sınırlayan en önemli problem, Kazakistan'ın tamamen karayla çevrili, denize kıyısı bulunmayan bir ülke olmasıdır. Bu nedenle ihracatta ve ithalatta maliyetler çok fazla yükselmektedir. Bir diğer sorun da önemli petrol ve gaz ihracatı yollarının ülkenin dünya enerji piyasasındaki en önemli iki rakibi olan Rusya ve İran üzerinden geçmesidir. Ülkenin denize en yakın limanları, Rusya ve Gürcistan'ın Karadeniz'deki kıyılarına yakın limanlardır. Kazak mavnaları Karadeniz'e Rus egemenliğindeki bir su yolu olan Volga-Don kanalından girebilmektedir. 1997 yılına dek Rusya üzerinden petrol geçişi konusunda sürekli sorunlar yaşanması, Kazakistan'ın Azerbaycan ve Türkiye, Çin, Türkmenistan ve İran gibi daha yüksek maliyetli alternatif güzergâhları göz önünde bulundurmasına neden olmuştur. Ancak Rusya, 1997 yılından itibaren Kazakistan'ın petrol ihracatını bu şekilde engellemek yerine, Rus firmalarını Kazak pazarına girmeye teşvik ederek ve Kazak petrolünün transit geçişini kolaylaştırarak Kazakistan petrol sektöründeki varlığını artırmaya çalışmaktadır. Günümüzde iki ülke arasında transit geçiş konusunda hâlâ küçük sorunlar yaşanmaktadır. Kazakistan sahip olduğu üretim yapısı itibarıyla daha ziyade hammadde ve yarı mamul ihracatçısı bir ülkedir. Petrol ve petrol ürünleri, demirli metaller, kimyasallar, makineler, hububat, yün, et, kömür ülkenin başlıca ihraç ürünleridir. İhracatın yarısından fazlasını petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktadır. Tüketim malları ihracatı çok sınırlı düzeydedir. Başlıca ihraç ürünleri olan petrol, gaz ve metallerin ihracatın önemli bir kısmını oluşturması, Kazakistan'ın dış ticaret dengesini uluslararası mal fiyatlarındaki değişmelere karşı korunmasız hale getirmektedir.

Doğu Asya'daki istikrarlı talep artışı metaller ve mineral ürünler sektörlerinin ihracatında artış sağlamıştır. Kazakistan'ın demir ve çelik üreticisi Ispat-Karmat'ın ihracatında önemli artış gerçekleşmiştir. Şirket, yılda 4 milyon tonluk çelik üretimi gerçekleştirmekte, üretiminin tamamını ihraç etmektedir. Kazakistan bölgedeki en önemli hububat ihracatçılarından biridir. Buğday, ülkenin ihracatı açısından büyük önem taşımaktadır. Hububat ihracatının çoğunluğu Rusya, İran, Çin ve diğer Orta Asya ülkelerine gerçekleştirilmektedir. Hububat üretimi 2004 yılında bir önceki yıla göre %6,1 oranında düşerek 13,9 milyon ton olmuştur. Kazak yetkililer, üretimdeki düşüşe rağmen üretim kalitesinin arttığını ifade etmektedir. Ancak üretimdeki düşüş, hububat ihracatında da düşüş anlamına gelmektedir. 2004/2005 döneminde hububat ihracatında hükümet tarafından da düşüş beklenmektedir. Resmi tahminlere göre Kazakistan'ın 2004/2005 döneminde 4 milyon tonluk hububat ihracatı gerçekleştirmesi beklenmektedir. Hububat ihracatı 2003/2004 döneminde 4,6 milyon ton, 2002/2003 döneminde 5,9 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Kazakistan'ın ülke bazında dış ticareti ile ilgili veriler Tablo 2'de gösterilmektedir. Buna göre; Kazakistan'ın ihracatında önde gelen ülkeler Çin, İtalya ve Rusya'dır. Türkiye 8. sıradadır. İthalatında önde gelen ülkeler ise Rusya, Çin ve Almanya olup, Türkiye 10. sıradadır.

Tablo 2: Kazakistan'ın Ülkeler Bazında Dış Ticareti (2011)

Ülke	Toplam	Ülke	Toplam
	İhracat (bin USD)		İthalat (bin USD)
Çin	16.291.513	Rusya	16.285.294
İtalya	15.045.254	Çin	5.021.098
Rusya	6.645.576	Almanya	2.082.242
Hollanda	6.637.107	Ukrayna	1.734.388
Fransa	5.414.718	ABD	1.713.999
İsviçre	4.961.252	İtalya	1.144.780
Avusturya	3.876.533	Özbekistan	770.558
Ukrayna	2.670.503	Türkiye	729.289
Kanada	2.629.265	Fransa	687.363
Türkiye	2.574.351	Japonya	645.050
Romanya	2.265.799	Güney Kore	622.018
İngiltere	1.619.185	Beyaz Rusya	623.366
Almanya	1.610.329	İngiltere	526.008
İsrail	1.418.513	Polonya	391.338
Polonya	1.305.473	Brezilya	342.558
Özbekistan	1.179.464	İsveç	310.853
Portekiz	1.137.753	Hollanda	291.479
İspanya	1.135.352	Finlandiya	247.413
İran	1.077.031	Hindistan	243.144
Japonya	1.043.880	Kırgızistan	241.961
İhracatta İlk 20 Ülke	80.538.851	İthalatta İlk 20 Ülke	34.654.201
Diğer Ülkeler	7.578.925	Diğer Ülkeler	3.384.504
İhracat Toplamı	88.117.775	İthalat Toplamı	38.038.705

Kaynak: Kazakistan'ın Gümrük İdaresi Verileri <http://e.customs.kz/wps/portal/customs/> (23.01.2015)

Kazakistan'ın dış ticaretinin ürün bazındaki verileri ise Tablo 3 ve Tablo 4'te gösterilmektedir. İhracatında önde gelen ürünlerin petrol, buğday, altın, uranyum, çinko ve bakır gibi hammadde ve doğal kaynak ağırlıklı ürünler olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 3: Kazakistan'ın İhracatında İlk 10 Ürün (2011)

GTİP	Ürünün cinsi	Birim	Miktar	İhracat tutarı
				(bin USD)
2709	Petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar (ham)	T	69.611.496	55.174.351
2711	Petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar	M3	19.311.365	3.820.806
7202	Ferro-alyajlar	T	2.222.856	3.370.570
7403	Rafine edilmiş bakır ve bakır alaşımları (ham)	T	339.868	2.874.709
2601	Demir cevherleri ve zenginleştirilmiş demir cevherleri (kavrulmuş demir piritleri dahil)	T	19.131.079	2.745.486
2710	Petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar	T	4.442.337	2.433.350
2844	Radyoaktif kimyasal elementler ve radyoaktif izotoplar ve bunların bileşikleri; bu ürünleri içeren karışım ve artıklar	T	21.924	2.164.228
2701	Taşkömürü; taşkömüründen elde edilen briketler, topak ve benzeri katı yakıtlar	T	32.148.477	1.849.645
7108	Altın (platin kaplamalı altın dahil) (işlenmemiş veya yarı işlenmiş ya da pudra halinde)	T	27	983.537
2603	Bakır cevherleri ve zenginleştirilmiş bakır cevherleri	T	670.791	880.710
İhracatta İlk 10 Ürün Toplamı				76.297.391
Diğer Ürünler Toplamı				11.820.384
Toplam İhracat				88.117.775

Kaynak: Kazakistan'ın Gümrük İdaresi Verileri <http://e.customs.kz/wps/portal/customs/>

(23.01.2015)

Ülkenin ithalatında ise yatırım ve tüketim malları önemli yer tutmaktadır. Makine ve ekipman, metal ürünler ve gıda maddeleri ülkenin ithalatında önem arz eden ürün gruplarıdır. Tablo 4'ten görüleceği üzere Kazakistan'ın ithalatında önde gelen ürünlerin işlenmiş petrol ürünleri, inşaat malzeme ve ekipmanları, elektronik ve binek araçlar olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4: Kazakistan'ın İthalatında İlk 10 Ürün (2011)

GTİP	Ürünün cinsi	Birim	Miktar	İthalat tutarı
				(USD)
2709	Petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar (ham)	T	6.579.496	2.502.419
2710	Petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar	T	1.470.998	1.379.459
9017	Resim yapmaya, çizim yapmaya veya hesap yapmaya mahsus aletler; tarifinin başka yerinde belirtilmeyen veya yer almayan elde kullanılan uzunluk ölçü aletleri	T	1.186	970.724
8606	Kendinden hareketli olmayan demiryolu veya tramvay yolcu ve yük vagonları	T	317.447	949.097
8517	Telefon cihazları; ses, görüntü veya diğer bilgileri almaya veya vermeye mahsus diğer cihazlar	T	5.692	836.568
3004	Tedavide veya korunmada kullanılmak üzere karışık olan veya karışık olmayan ürünlerden oluşan ilaçlar	T	26.152	776.922
8703	Binek otomobilleri ve esas itibariyle insan taşımak üzere imal edilmiş diğer motorlu taşıtlar	T	55.576	654.441
8471	Tarifenin başka bir yerinde belirtilmeyen veya yer almayan otomatik bilgi işlem makineleri ve bunlara ait birimler; manyetik veya optik okuyucular, verileri kayıt ortamına kod şekline dönüştürerek girmeye ait makineler ile bu verileri işleyen makineler	T	6.389	599.140
8802	Diğer hava taşıtları (helikopterler, uçaklar gibi); uzay araçları (uydular dahil), uzay araçlarını fırlatıcı araçlar ve yörünge-altı araçları	T	655	578.425
7304	Demir ve çelikten ince ve kalın borular ve içi boş profiller	T	215.048	495.703
İthalatta ilk 10 ürün toplamı				9.742.896
Diğer ürünler toplamı				28.295.809

Kaynak: Kazakistan'ın Gümrük İdaresi Verileri <http://e.customs.kz/wps/portal/customs/> (23.01.2015)

2.3 Kazakistan'ın Sermaye Yatırımları

Kazakistan'daki doğrudan yabancı sermaye yatırımları, daha çok Kazakistan'ın ihracat sektörlerine yapılmaktadır. Tablo 5'te sektörel bazda doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının kompozisyonu gösterilmektedir. Buna göre; doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının en çok faaliyette olduğu sektörler, gayrimenkul kiralama, madencilik, imalat sektörleri başta olmak üzere, motorlu taşıtlar, finansal aracılık hizmetleri, inşaat, ulaştırma, iletişim gibi alanlardır.

Tablo 5: Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları (Sektörel Bazda)

Sektörler	1993-2008	2009	2010	2011	Kümülatif Toplam
Tarım, avcılık, ormancılık ve balıkçılık	67	58	13	4	141
Madencilik ve taş ocakçılığı	33.310	4.090	3.974	3.510	44.884
İmalat	8.688	1.795	2.060	2.868	15.412
Elektrik, gaz ve su kaynakları	886	-418	70	116	654
İnşaat	1.711	582	672	370	3.335
Toptan ve perakende ticaret, motorlu araçlar, motosiklet ve kişisel ev eşyaları tamiri	4.418	1.117	1.447	1.341	8.323
Oteller ve restoranlar	212	80	20	19	331
Ulaştırma, depolama ve iletişim	1.352	242	444	353	2.391
Finansal aracılık	5.843	626	284	402	7.155
Gayrimenkul, kiralama ve iş faaliyetleri	29.804	10.969	8.820	10.760	60.354
Eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler	240	4	63	14	322
Mesleki kuruluş, dernek ve birliklerin faaliyetleri	2.729	-129	276	94	2.971
N.E.C. faaliyetleri	361	0	0	0	361
Genel Toplam	89.622	19.017	18.144	19.850	146.633

Kaynak: Kazakistan'ın Gümrük İdaresi Verileri <http://e.customs.kz/wps/portal/customs/> (23.01.2015)

Kazakistan'a gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ise, daha çok gelişmiş ülkeler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Tablo 6, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülke bazında kompozisyonunu gösterilmektedir. Buna göre; Kazakistan'a doğrudan sermaye yatırımı yapan ülkelerin başında, Hollanda, ABD, Birleşik Krallık, Fransa, Rusya, İtalya gelmektedir.

Tablo 6: Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları (Ülkeler Bazında)

Ülkeler	1993-2008	2009	2010	2011	Kümülatif Toplam
Hollanda	15.246	6.538	5.610	7.922	35.315
ABD	18.079	1.941	1.404	1.039	22.464
Birleşik Krallık	8.067	1.256	1.021	912	11.255
Fransa	4.579	1.350	1.534	1.546	9.008
Britanya Virgin Adaları	4.966	1.048	688	658	7.361
Rusya	3.430	639	929	774	5.772
İtalya	4.055	653	612	450	5.769
Çin	3.094	606	889	1.162	5.751
Kanada	3.287	493	416	573	4.769
İsviçre	3.072	449	481	446	4.449
Güney Kore	3.253	185	300	339	4.077
Japonya	2.210	588	615	622	4.034
Liberya	1.802	623	290	0	2.715
Avusturya	2.658	164	-125	-191	2.506
Türkiye	1.514	79	63	119	1.775
Almanya	340	283	192	364	1.178
Belçika	244	94	383	396	1.117
Güney Kıbrıs Rum Yönetimi	402	224	264	129	1.019
Birleşik Arap Emirlikleri	440	371	95	61	967
Romanya	371	130	214	98	813
İlk 20 Ülke Toplamı	81.107	17.716	15.873	17.419	132.116
Diğer Ülkeler Toplamı	8.514	1.301	2.270	2.432	14.517
Genel Toplam	89.622	19.017	18.144	19.850	146.633

Kaynak: Kazakistan'ın Gümrük İdaresi Verileri <http://e.customs.kz/wps/portal/customs/> (23.01.2015)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE ARASINDAKİ TİCARİ VE EKONOMİK İLİŞKİLER

3.1 Kazakistan ve Türkiye Arasındaki Ekonomik ve Sosyal Duruma ilişkin: Genel Bir Bakış

1980'lerin sonlarından itibaren yaşanan hızlı küreselleşme, iletişim ve haberleşme teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle birlikte, ülkelerin iç piyasalar üzerine koydukları engel ve kısıtlamaları kaldırmaları tüm piyasaları birleştirici etki yapmıştır. Küreselleşme, ticaretin serbestleştirilmesinden daha çok, üretimin küreselleşmesi de diyebileceğimiz çok uluslu şirketler tarafından üretimin dünya ülkelerine taşınması ve mali piyasaların serbestleşmesi biçiminde ortaya çıkmıştır (Batmaz, 2004). Bugün dönüşüm olarak adlandırılan süreç 1990'lı yılların başından itibaren Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla hız kazanmıştır. Bu sürecin, yani piyasa ekonomisine geçişin çok kolay ve çabuk olacağı düşünülmekteydi. Ancak, merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçmeye ve sistemlerini de buna göre yeniden yapılandırmaya çalışan ülkeler arasında farklılıklar olduğu ve beklenilen aksine dönüşümün hiç de kolay ve çabuk olmadığı, hatta sancılı olduğu geçen on yıllık dönemde açık bir şekilde görülmüştür (Batmaz,2004:83-104). Dönüşüm sürecindeki ülkeleri genel olarak ele aldığımızda, Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri (MDAÜ) ile Baltık Cumhuriyetlerinin, uyguladıkları reform hareketlerinde Avrupa Birliği'ne tam üyelik konumuna ulaşacak kadar başarılı oldukları, ancak Türki Cumhuriyetlerin uyguladıkları dönüşüm programında beklenen başarıyı gösteremedikleri görülmektedir. Dönüşüm sürecini yaşayan ülkelerin birbirlerine benzeyen özellikleri nedeniyle diğer ülkelerden farklılık gösterdikleri belirtilmektedir. Nitekim, Çankaya Üniversitesi'nin Prof.Dr. Emin Çarıkçı'nın 1989 yılında bugünkü Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT), üye devletlerin ekonomik durumları ve potansiyelleri, 10 puan üzerinden şu şekilde değerlendirilmiştir. Sanayileşme derecesi olarak Rusya 8, Ukrayna 9 ve Beyaz Rusya 8 puan alırken, Kazakistan 5, Özbekistan ve Azerbaycan 3, Türkmenistan ve Kırgızistan 1'er puan almışlardır. Sanayii malları üretiminde kendine yeterlilik derecesi açısından Rusya'da 8, Ukrayna 9 ve Beyaz Rusya 8 puan alırken, Kazakistan 5, Özbekistan ve

Azerbaycan 2, Diğer Türk Cumhuriyetleri ise, 1'er puan almışlardır. Yine diğer bazı yazarlar, "Baltık Cumhuriyetleri ile MDAÜ son on yılda, Sosyalist Sistemden Kapitalizme geçişin zor ve çetrefilli yollarını beklenilenin çok üzerinde bir performansla aşarken, Türk Cumhuriyetleri acaba neden aynı performansı gösterememiştir?" sorusuna; "ülkeler arasındaki performans farklarını bu ülkelerin reformlara başlamaları esnasındaki bir- birlerinden farklı bir mirasa, diğer bir deyişle başlangıç şartlarına sahip olmaları" ile açıklamaktadırlar. Bu durumu Oleh ve Odling, Eski S.S.C.B Ülkelerinin ekonomik reformlar sürecindeki nispi geri kalışları; bu ülkelerin MDAÜ ve Baltık Cumhuriyetlerine nazaran Planlı Sosyalist Sistem altında daha uzun kalmalarına, Batı Avrupa pazarlarına daha uzak olmalarına, Türk Cumhuriyetleri'nin içinde yer aldığı Orta Asya Kafkasya Bölgesi'nin (Gürcistan hariç) denize çıkışının bulunmayışına, eski Sovyet Sisteminin aşırı sanayileşmiş yapısı ile bölgede çıkan sıcak çatışmalara bağlamaktadırlar. Vito Tanzi ve George Tsibiuris ise, "özel sektörün GSMH'dan aldığı payın S.S.C.B'de % 1'in altında olduğunu, oysa bu oranın Polonya'da % 20'ler seviyesine kadar çıktığını belirterek kamu ekonomisi dengesini analize katıyor ve bu açıdan eski S.S.C.B Ülkelerinin dezavantajlı olduklarını gündeme getiriyor". Bu araştırmalardan da anlaşılacağı gibi, Orta Asya Bölgesi geçmişte Rus ve Sovyet Ekonomisinin önemli bir tamamlayıcısıydı. Ancak, dönüşüm sürecindeki ülkeler arasındaki başlangıç farklılıklarının sadece merkezi planlamadan kaynaklanmadığı da yapılan araştırmalar neticesinde özellikle dile getirilmiştir. Çalışma, 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Aralık 1991'de bağımsızlığını kazanan ve yaşanan hızlı dönüşümle birlikte son yıllarda ülkeye giren yabancı sermaye miktarındaki artışlarla dikkatleri üzerine çeken Kazakistan'ın (1992-2002) yılları arasında Türkiye ile gerçekleştirdiği ticari-ekonomik ilişkileri analiz ederek; yine bu ülkede Türk müteşebbislerinin yapmış oldukları yatırımların gerçek boyutlarını ve karşılaştıkları temel sorunların nelerden ibaret olduğunu saha araştırması sonucunda belirlemeyi amaç edinmiştir (Batmaz,2004:83-104)

3.2 Orta Asya'da Jeoekonomik Rekabet ve Türkiye

Ekonomik işbirliğinin hem gittikçe daha fazla entegre olup küreselleşen ve bölgeselleşen dünyada ülkelerin birbiriyle artan ilişkilerini düzenlemek hem de Soğuk Savaş sonrası dünyada siyasi ilişkilerin gelişiminin önemli bir ayağı olan ekonominin

yerini sağlamlaştırarak dış ilişkilerin seyrine katkıda bulunmak açısından önemli rölü vardır. 1980'ler Türkiye'de ve dünyada ekonomik küreselleşme bağlamında önceki döneme göre farklı yönelimlere işaret etmektedir. Bu dönem, hem mal hem de mali piyasaların entegrasyonunda önemli bir artışa tanık olmuştur. Aynı dönemdeki bir başka önemli gelişme de, ülke yönetimlerinin teker teker ekonomilerini ve pazarlarını serbestleştirmeyi öngören kararlar almalarıdır. 1970'lerde ulusal ekonomilerde yaşanan bunalımın ardından, neredeyse tüm gelişmekte olan ülkelerin ithal ikamesinden ihracat sübvansiyon sistemine geçtiği görülmektedir. Böylece ihracat sübvansiyonları ile artan ihracat, ticari ilişkilerin ve bu bağlamda ikili ilişkilerin daha da önemli hale gelmesine neden olmuştur. Öte yandan, dünya üzerinde doğrudan yatırımların giderek artması, ülkelerin yabancı yatırım çekmek için düzenlemeler yapmalarını ve kendi pazarlarını tanıtmak için girişimlerini artırmalarını gerektirmektedir. (http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-ekonomik-iliskilerinde_-is-konseylelerinin_rolu.tr.mfa , Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 15.02.2015)

Orta Asya da Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla kurulan beş ülke –Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan- uluslararası sistem çok kutupluluğa doğru evrilirken ve dünya ekonomisinin ağırlık merkezi Asya'ya doğru kayarken bağımsızlıklarının üçüncü on yılına girmektedir. Üçüncü on yıla: Rusya'nın Orta Asya'ya geri dönüşünün gerçekleştiği, bölgedeki ABD askeri varlığının sürdürülebilir olmaktan çıktığı ve Çin'in ekonomik nüfuz alanını bölge ülkelerini kapsayacak şekilde genişlettiği bir konjonktürde girilmektedir. Bölge ülkelerinin yüksek büyüme oranlarıyla önemli bir pazara dönüşmeye başladığı ve Hazar havzasındaki enerji kaynaklarının ön plana çıktığı bu dönemde Orta Asya üzerindeki rekabetin ekonomi alanında yoğunlaşacağı beklenmektedir. (Budak T., <http://www.bilgesam.org/incele/174/-orta-asya%E2%80%99da-kuresel-jeoekonomik-rekabet-ve-turkiye/#.VbGIzfntmko> , 15.02.2015).

3.3 Türkiye'nin Kazakistan ile Dış Ticaret ilişkileri

Kazakistan Cumhuriyeti'nin 1991'de bağımsızlığını ilan ettiğinde ilk olarak Türkiye tanımıştır. Bu iki ülke arasında diplomatik ilişkiler 2 Mart 1992 tarihinden itibaren tesis edilmiştir. 15 Mart 1991 tarihinde Almatı'da imzalanan "Ticari ve Ekonomik İşbirliğine Dair Protokol" ile başlamış ve daha sonra bir dizi anlaşma

imzalanmıştır. Her iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler temel olarak, Ekonomik ve Teknik İşbirliği, Yatırımların Karşılıklı Teşvik ve Korunması ve Gelir Üzerinden Alman Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmalarına dayanmaktadır. Kazakistan ile Türkiye arasındaki ticaretin altyapısını oluşturan anlaşma ve protokoller Tablo 7 de gösterilmiştir.

Tablo 7 Türkiye ve Kazakistan Arasında İmzalanan Anlaşmalar ve Protokoller

Anlaşmanın Adı	İmza Tarihi
Ticaret ve Ekonomik Teknik İşbirliği Anlaşması	10.09.1997
Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması	01.05.1993
Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması	15.08.1995
Gümrük Alanında İşbirliği ve Karşılıklı İdari Yardım Anlaşması	22.05.2003
Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması	22.05.2003
Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Programı ve İcra Planı	13.12.2007
KEK IV. Dönem Toplantısı Protokolü	25.08.2006
KEK V. Dönem Toplantısı Protokolü	06.05.2008
KEK VI. Dönem Toplantısı Protokolü	19.11.2009
KEK VII. Dönem Toplantısı Protokolü	25.11.2011

Kaynak: T.C. Astana Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, “Kazakistan Dış Ticareti ile İlgili Bilgi Notu: 2011”, (Çevirimci) <http://astana.be.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=153274> (21.05.2012)

Bağımsızlığın kazanıldığı 1991 yılından bu yana Türkiye ve Kazakistan arasında gerek resmi gerekse ticari ziyaret ve temaslar neticesinde oluşan işbirliği ve ikili ilişkiler çok hızlı bir şekilde ilerlemiş ve bu artan ivme hem ülkeler arasında ortak bir stratejik hedef belirlenmesinde hem de karşılıklı ticaretin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bu doğrultuda 2009 yılında iki devlet arasında imzalanan “Stratejik İşbirliği Anlaşması” bunun en güzel kanıtıdır. Tabii bu stratejik işbirlikleri sadece devletler seviyesinde değil, iki ülkenin işletmeleri seviyesinde de olumlu etkilerini göstermektedir. (Odası, 2015)

İki ülke arasında gerçekleşen 2,8 milyar \$'lık dış ticaret rakamı, ülkelerarası ticaret potansiyeline bakıldığında yetersizdir. Bu rakamların arzulanan seviyelere gelmesi için atılması gereken bazı adımlar olduğu kanaatindeyiz. Bu adımlardan tarafımızca en önemlisi, iki ülke arasında Serbest Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasıdır. Bu anlaşmanın bulunmamasından dolayı gümrük vergileri yüksek oranlarda seyretmekte ve bu da ticaret hacmimizi olumsuz yönde etkilemektedir. Bu konuda gerekli adımların bir an önce atılması için üst düzey girişimlerde bulunulmasını arzu etmekteyiz. Buna karşılık, Türk Hava Yolları'nın Almaty ve Astana'ya İstanbul'dan direkt seferlerinin olması ve Türkiye ve Kazakistan Cumhuriyetleri vatandaşlarının karşılıklı olarak 30 gün boyunca vizeden muaf olması ikili ticaretin geliştirilmesinde önemli bir artıdır. TÜİK göstergilerine göre 2013 yılında gerçekleştirilen 2,8 milyar \$'lık ikili dış ticaretin; 1 milyar 100 milyon \$'ı Türkiye'nin Kazakistan'a yapmış olduğu ihracat, 1,7 milyar \$'ı ise Kazakistan'ın Türkiye'ye yapmış olduğu ihracat olduğu görülmektedir. Ürünler bazında dış ticaret verilerini kısaca değerlendirecek olursak; Türkiye'den Kazakistan'a en çok;

- Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler (140 milyon \$)
- Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller (114 milyon \$)
- Elektrikli makina ve cihazlar (108 milyon \$)
- Plastikler ve mamulleri (97 milyon \$)
- Demir veya çelikten eşya (60 milyon \$) ihraç edilmektedir.

Kazakistan'dan Türkiye'ye ise en çok;

- Bakır ve bakırdan eşya (790 milyon \$)
- Mineral yakıtlar, mineral yağlar (509 milyon \$)
- Çinko ve çinkodan eşya (179 milyon \$)
- Alüminyum ve alüminyumdan eşya (120 milyon \$)
- Hububat (75 milyon \$) ihraç edilmektedir.

Kazakistan, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri içinde Türkiye'de en fazla yatırımlarının bulunduğu ülkelerden biridir. 1993 yılından bu yana Kazakistan'a giren doğrudan Türk yatırımlarının toplam tutarı 2 milyar \$ civarındadır. Kazakistan'da 500'ün üzerinde Türk-Kazak ortak sermayeli işletme faaliyette olup, %100 Türk sermayeli şirketlerin sayısı 160 dolayındadır.

Türk firmalarının faaliyetleri genellikle ticaret, telekomünikasyon, otel işletmeciliği, süpermarket işletmeciliği, müteahhitlik, petrol ürünleri ve gıda imalatında yoğunlaşmıştır. Bunun yanı sıra Türk müteahhitlik şirketleri de ülkede çok önemli projelere imza atmıştır. Türk inşaat firmalarının Kazakistan'da üstlendiği 400 projenin toplam değeri 17,5 milyar civarındadır. Astana Uluslararası Havaalanı, Parlamento Binası, Cumhurbaşkanlığı Konutu, Ulusal Müze, Devlet Konukevi, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Astana İkiz Kuleler, bu projelerden sadece birkaç tanesidir. Bu projelere ilaveten Türk firmalarının Kazakistan'da çeşitli alışveriş merkezleri, otoyollar ve fabrika projeleri de tamamladığı bilinmektedir. Kazak firmalarının da son yıllarda Türkiye'de başta petrol ve turizm sektörlerinde yaptıkları yatırımlar 705 milyon \$'a ulaşmıştır. Türkiye'de 150'nin üzerinde Kazak sermayeli şirket mevcuttur. Türkiye %50'nin üzerinde payla Kazak turistler için birinci destinasyon konumundadır. 2013 yılında 425 bin Kazakistan vatandaşı Türkiye'yi ziyaret etmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bağımsızlıklarını kazanan birçok ülke gibi Kazakistan da bağımsızlığının ilk yıllarında karşılaştığı sosyo-ekonomik sorunları çözmek için hızlı bir biçimde Sovyet tipi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş yapmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarının olmasının ve sistem değişiminin hızlı olmasının etkisinde tarım ve imalat sektörleri çöküşe sürüklenmiştir. Uzun dönem değerlendirildiğinde zengin yeraltı kaynaklarının olmasına rağmen Kazakistan'da sanayi sektörü yeteri kadar gelişmemiştir. Bunun en önemli sebebi, Sovyet sisteminde Kazakistan'ın tarımsal üretimde yoğunlaşması ve bu nedenle kaynaklarını sanayiye yöneltememiş olmasıdır. Moskova merkezli ekonominin getirdiği sorunlara ve piyasa ekonomisine geçişte karşılaşılan zorluklara rağmen, bu ekonomik durağanlıktan çıkmak için yapılan ekonomik reformlarla bir süre sonra Kazakistan Orta Asya ülkeleri arasında en başarılı ve sosyo-ekonomik düzeyi yüksek ülke olarak ortaya çıkmıştır. Ekonomik reformlar sırasında yarattığı elverişli yatırım iklimi ve cazip yeraltı kaynaklarının zenginliği ile gelişmiş ülkeler arasında büyük rekabet doğurmuştur. Özellikle petrol ve doğal gaz kaynakları için olan rekabette ABD başta olmak üzere Çin, Rusya, Japonya, AB ülkeleri ile beraber Türkiye de ekonomik girişimde bulunmuştur.

Türkiye'nin, ilk yıllarda Kazakistan ekonomisindeki payı yüksek olmasa da yıllar içinde önemli ölçüde yükseliş kaydetmiştir. Özellikle Kazakistan ile Türkiye arasında varolan ortak dil, din, kültür, tarih ve coğrafi yakınlık Türkiye'yi bir anlamda

Kazakistan'la işbirliği yapma sorumluluğu içine de sokmuştur. Türkiye Kazakistan ile olan dış ticari ilişkilerinde akrabalık yakınlığı ilk plana koyarak ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır. Ancak Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan uluslararası konjonktüre hazırlıklı olmayışı ve gerek Orta Asya gerekse Kazakistan açılımı sırasında yeni devletler ile ilişkileri geliştirmek için uzmanların yetersizliği sorunu, bölgede etkili aktör olamamasıyla sonuçlanmıştır. Uzman yetersizliği sorunu Kazakistan'da faaliyet gösteren Türkiyeli işadamlarının da sık sık sorunlarla karşılaşmasına neden olmuştur. Ekonomik ilişkilerin ilk yıllarında karşılaştığı sorunlara rağmen, Türkiye son on yılda dış politikasında önemli reformlar yaparak uluslararası dinamik yapıyı hemen değerlendirerek tek taraflı, genelde Batı özelde ise AB eksenli dış politikadan çok taraflı dış politikaya geçmiştir. Dış politikadaki bu dönüşüm Türkiye'yi genelde Orta Asya özelde Kazakistan politikasını tekrar gözden geçirmeye itmiştir.

Kazakistan dış ticaretinin yönü eski Sovyetler Birliği ülkeleri dışındaki ülkelere yönelmiştir. Bunda Kazakistan'ın dünyanın önde gelen ülkelerine gerçekleştirdiği petrol ihracatından elde ettiği yüksek gelir önemli rol oynamaktadır.

3.3.1 Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatı

2012 yılında ve 2008 ile karşılaştırıldığında Türkiye'nin Kazakistan'a ihracat hacmi % 19 azalarak 786 milyon ABD doları olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 8 Türkiye'nin Kazakistan'a İhracatı

İthalat yapılmış ürünler	Milyon. ABD Doları				
	2008	2009	2010	2011	2012
Hammadde	10,2	8,2	8,4	9,2	11,0
İşlenmiş ürünler	960,5	562,7	607,8	720,0	775,1
Toplam İhracat	970,8	570,9	616,3	729,3	786,1

Kaynak: Kazakistan Milli ihracat ve yatırım ajansı «KAZNEX INVEST», gümrük istatistik datalarından alınmıştır <http://www.kazninvest.kz/> (11.10.2014)

2012 yılı verilerine göre; Kazakistan'ın toplam ithalatının % 63'ünü emtia grupları "Makine, teçhizat, araç ve ekipmanları", ürünlerin "kimyasal ürünler ve ilgili sanayi" ve "Tekstil ve tekstil ürünleri" gibi işlenmiş ürünler oluşturmaktadır. Türkiye'den 2012 yılında ithalat emtia grubu "Makine, teçhizat, alet ve ekipmanları" 245.5 milyon ABD

Doları veya işlenmiş ürünlerin toplam ithalat % 31,7 olarak gerçekleşmiştir. 2008 ile karşılaştırıldığında, ithalat% 42,4 oranında düştü. Tahıl (% 9.5), elektrikli su ısıtıcıları (% 6.7), buzdolapları, dondurucular (% 6.1), beton mikserleri ve diğer. Benzer ekipman (% 5.8), yalıtılmış teller için ağırlıklı olarak ithal makineler (% 6), klimalar (% 5.5) jeneratör setleri (% 4). Kimyasal ürünlerin ithalatı 134.2 milyon \$. ABD dolarına % 11,8. 2008 yılına göre artmıştır. İthalat hakim monofilament (% 17.1), boru, hortum ve plastik (% 10.8), plakalar, levhalar, plastik (% 7.4), sabun, yüzey filmleri yapılmış parçaları (% 6.5 olarak) İlaçlar (% 5.6), deterjanlar (% 4.6). 2012 yılında, tekstil ve tekstil ürünleri ithalatı 4 kez 2008 ile karşılaştırıldığında artış ve 109.100.000. ABD dolarına ulaşmıştır. İthal dokuma halılar (% 19.7), çarşaf (% 8), giyim çeşitli. 2012 yılında çelik ürünleri ithalatı 101.900.000 TL'dir. ABD doları, hangi demir metaller (% 23.1), alüminyum metal (% 17.2) ithal metal, demir metaller (12.4) idi arasında, vb . ham bitkisel ürünler hakim malzemeler (ayçiçeği tohumu, tütün, narenciye) ithalat yapılmıştır.

3.3.2 Türkiye'nin Kazakistan'dan İthalatı

2012 yılında Türkiye'de Kazakistan üretim ihracatın hacmi 1,9 milyar \$ dolar 3,2 milyar ABD doları ABD için -% 70 oranında 2008 yılına göre. Son 5 yılda, ihracatın keskin düşüş, küresel mali kriz, 2008 ihracat 2 (% 58) daha fazla bir faktör düştü bir önceki yıla kıyasla, 2009 yılında gözlenmiştir.

İşlenmiş ürünler ihracatı 2008'e göre 2012 yılında artış göstermiş, 2.4 kez 2 milyar dolara ulaşmıştır. Türkiye'nin Kazakistan 'ın toplam ihracatı içinde bu ürünlerin payı% 63.4 olarak gerçekleşmiştir. 2008 yıl döneminde hammadde ihracatı da artış eğiliminde olmuş; 1,1 milyar dolar ABD tutarında iken, 2012 yılında bu rakam 1,2 milyar dolara yükselmiş; % 12 artmıştır.

Tablo 9 Türkiye'nin Kazakistan'dan İthalatı

İthalat yapılmış ürünler	Milyon. ABD Doları				
	2008	2009	2010	2011	2012
Hammadde	1057,7	361,1	444,6	983,0	1180,8
İşlenmiş ürünler	846,0	430,8	790,2	1591,3	2048,2
Toplam İhracat	1903,8	791,8	1234,8	2574,4	3229,0

Kaynak: Kazakistan Milli ihracat ve yatırım ajansı «KAZNEX INVEST», gümrük istatistik datalarından alınmıştır <http://www.kazninvest.kz/> (11.10.2014)

Türkiye'nin Kazakistan'dan 2012 yılı itibariyle, özellikle metaller ve minerallerden oluşan işlenmiş ürün ithalatı, Kazakistan'ın Türkiye'ye olan toplam ihracatının % 99' unu oluşturmaktadır. Söz konusu işlenmiş metal ve mineral ürünlerin detaylarına bakıldığında; çelik ürünleri ihracatının 2008 yılına göre 2012 yılında üç kat artarak 1,6 milyar ABD dolarına yükseldiği görülmektedir. Benzer şekilde; bakır ve alaşımları (% 43.6), çinko (% 27.9), demir (% 18.3), alüminyum (% 9.4) artış göstermiştir. Maden ürünlerinin ihracatı, 2008 yılına göre 2012 de 2.6 kat artarak 417.3 milyon ABD Dolarına yükselmiştir. Enerji ihracatına bakıldığında ise petrol gazlarının payı (% 98.6) ve petrol yağlarının payı (% 1.4) dir. 2012 yılında kimyasal ürün ihracatı % 51 artış göstererek 2.6 milyon ABD dolarına ulaşmıştır. Bunun dışında; ihracatın içinde payı olan ana ürünlerden polipropilen ihracatı (% 83.4), balık filetosu ihracatı (% 97.5), buğday ihracatı (% 81.2) ve ayçiçekyağı ihracatı (% 17.9) oranına ulaşmıştır.

3.3.3. Türkiye-Kazakistan Yatırım İlişkileri

Kazakistan eski SSCB ülkeleri arasında en yüksek kişi başına milli gelir ve ücret düzeyine sahip ülkedir. Ekonomideki katma değer çoğu petrol sektöründedir. GSYİH'nin sektörel dağılımına bakıldığında; genellikle küçük işletmelerden oluşan hizmet sektörü gelişmesi gereken bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarım en fazla istihdam sağlayan sektördür, ülke geniş verimli topraklara sahiptir. Bu alanda ülkenin potansiyeli yüksek olup, dünyanın başlıca tahıl üreticisi ve ihracatçılarından biridir. Son dönemlerde de hayvancılık yavaş yavaş ön plana çıkmaktadır, bu alanda önemli adımlar atılmıştır. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun son verilerine göre Kazakistan ekonomisi Türkiye ekonomisinden yaklaşık 5-6 kat, Rusya'dan 10 kat, ABD veya

Avrupa Birliği'nden yaklaşık 100 kat daha küçüktür. 2011 itibariyle Kazakistan ekonomik güç ve GSYİH büyüklüğü açısından dünyanın 50. ülkesine dönüşmüştür. Kazakistan'ın önümüzdeki beş sene içinde ulaşmak istediği stratejik hedefi Peru, Cezayir, Pakistan, hatta Romanya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti gibi bazı Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomilerini geçmektir. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'ne girme hazırlığındaki Kazakistan'ın ileri dönem DTÖ'ye üyeliği ardından Kazakistan'ın bölgesel ve global avantajlarını gerçekleştireceği yapısal reformlar ile daha da iyi kullanır hale geleceği, ekonomisinde sektörel anlamda çeşitliliği kalıcı kılacağı, ihracat hacmini arttıracaağı ve 2013 yılının hem Kazakistan'ın kendi içinde hem de uluslararası platformda kendini kanıtlayacağı yıl olacağı düşünölmüştür. Ülkedeki petrol üretiminin 2015'e doğru ciddi bir şekilde arttığı göz önünde bulundurulduğunda bu hedefe ulaşıldığını söylemek mümkündür. Ayrıca Kazakistan, Astana'nın EXPO-2017 Dünya Fuarı'nın ev sahipliğini kazanmasıyla kendini uluslararası platformda göstermekte avantajlı konumdadır. Kazakistan dahilinde yabancı yatırımlar alanına bakacak olursak; yabancı ölkelerden gelen yatırımlara ölkenin sanayileşme sürecinde oldukça önem verilmiştir ve günümüzde her anlamda potansiyel sahibi Kazakistan'ın yabancı yatırımcıyı çekmek için elinden geleni yaptığı gözlenmektedir. Yabancı yatırımcıları genellikle ölkenin petrol, doğal gaz ve maden rezervleri çekmektedir. Kazakistan, yabancı yatırımları arttırmak için kurumlar kurmuş ve çeşitli mevzuat değişikliklerine gitmiştir. Orta Asya'daki toplam doğrudan yabancı yatırımların yüzde 80'den fazlasını bu yolla çekmeyi başarmıştır. Türkiye ve Kazakistan arasındaki karşılıklı yatırımlara bakarsak gün geçtikçe gelişmekte olan sıkı bir işbirliği görmekteyiz. Kazakistan'daki yabancı şirket sayısı dikkate alındığında Türkiye, Rusya ve Çin'den sonra Kazakistan'da en fazla yabancı hisseli şirkete sahip olan üçüncü ölkedir. Son yıllarda Kazak özel sermayesinin Türkiye'deki yatırımlarında da belirgin artış gözlenmiştir. İki ölkedeki ticari-ekonomik çerçeveden bahsederken Türk müteahhitlik şirketlerinin Kazakistan'daki çalışmalarına değinmek gerekir. 2012 yılını ilk 6 aylık verilerine göre Türk inşaat firmaları bugüne dek Kazakistan'da toplam değeri 14,9 milyar doları aşan 372 proje üstlenmişlerdir. Türk müteahhitlerinin yurtdışında gerçekleştirdiği projelere bakılırsa Kazakistan dördüncü sırada yer almaktadır. Özellikle Astana, ölkenin başkenti olarak belirlendikten sonra orda yer alan inşaat projelerinin yaklaşık %70'i Türkler tarafından hayata geçirilmiştir. Kazak-Türk

ekonomik ilişkileri kapsamında iki ülkenin her alandaki kapasitesi, gereksinimleri ve yaşam biçimi göz önüne alındığında gelişime açık, potansiyeli yüksek olup artırılmaya müsait sektörlerin başında önem sırasıyla: tarım, gıda sanayi, tekstil, enerji, madencilik, gemi inşaatı, özel bölge işletmeciliği, tıbbi hizmetler ve malzemeler, inşaat malzemeleri üretimi, otomotiv sektörü, mobilya imalatı, finans ve bankacılık sektörü gelmektedir. Ülkede Türk mallarının imajı oldukça olumlu olup, bu avantajın ticari ilişkiler lehine kullanılması gerekmektedir. Kazakistan'ın Türkiye'ye ihraç ettiği ürünlerin başında: bakır ve bakırdan eşya, mineral yakıt ve yağlar, hububat, demir ve çelik, çinko ve çinkodan eşya, alüminyum ve alüminyum eşya, kurşun ve kurşundan eşya, organik ve inorganik bileşikler vb. gelmekte olup: Türkiye'den ithal ettiği ürünler başında ise; kazan, makine ve cihazlar, alet ve parçaları, elektrikli makine ve cihazlar, aksam ve parçaları, plastik ve plastik mamul eşya, demir ve çelikten eşya, mobilyalar, aydınlatma, reklam lambaları vb. yer almaktadır. Bugün iki ülke arasında yaklaşık 4 milyar dolarlık olan ticaret hacminin 10 milyar dolara yükseltilmesi hedeflenmektedir. Orta Asya'nın en büyük petrol ve doğal gaz üreticisi Kazakistan ile bu yönde ilişkilerin geliştirileceği 2009 yılında imzalanan Stratejik Ortaklık Anlaşması ile de belirtilmektedir. Dolayısıyla Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı'na Kazakistan tarafından verilen desteğin artması beklenmekte ve bu yakalanan ivmenin yatırım alanlarında çeşitlendirmeye ihtiyaç duyduğu gözlemlenmektedir. Özellikle inşaat alanında gelişen ekonomik ilişkilerin madencilik ve enerji gibi sektörlerle de yayılması Türkiye'nin istediği bir durumdur. "Yeni Sinerji" adlı Ortak Ekonomik Program'ın Eylem Planı iki ülke arasında Ekim 2012'de kabul edilmiştir ve bu çerçevede önümüzdeki yıllara dönük iki ülke arasındaki işbirliğinin yeni çerçeveleri ve stratejileri belirlenmiştir. Program çerçevesinde 2015 yılına kadar karşılıklı ticaret hacminin 10 milyar dolara yükseltilmesi planlanmaktadır. 2012 yılının ilk on ayında ülkelerimiz arasındaki ticaret hacmi 3,6 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. 2015 yılına kadar devam edecek eylem planı, Cumhurbaşkanı Gül ve Nazarbayev himayesinde imzalanarak hayata geçirildi. Anlaşmayla birlikte karşılıklı ticari temsilcilikler artırılacak, karşılıklı yatırımlar ve ticaret hacminin dengeli biçimde artırılması sağlanacak; Metalürji, kimya ve petrokimya, makine, gıda sanayi, inşaat malzemeleri sektörleri gibi alanlarda işbirliği faaliyetleri geliştirilecektir. Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattının Hazar Denizi üzerinden Kazakistan'a ulaştırılması, uluslararası ulaşım koridorlarının (TRACECA, SILKWIND)

geliştirilmesi öncelikli konular arasında yer alacaktır. Damlama ve mikro sulama ile pamuk üretimi konularında teknik işbirliği yapılacaktır. Maden Tetkik Arama ile KazGeologia A.Ş. arasındaki işbirliği faaliyetleri artırılacak ve özel ekonomik bölgeler geliştirilecektir. Kazakistan'ın 2014 yılından itibaren Mavi Akım üzerinden doğalgaz ihracatına başlaması beklenmektedir. Forbes Dergisinin Aralık 2012 sayısında vurgulandığı üzere Kazakistan'ın milyar dolarlık iş adamlarından kabul edilen Taha Altaylı, birçok iş adamının gözü Rus gazındayken Kazak gazına ilgi duyarak ve bu alana yönelerek farklı bir yatırım tercihine gitmiştir. 2009'da Türkiye'de kurmuş olduğu Enta Enerji başlattığı sürecin dinamosudur diyebiliriz. Enerjiye ilişkin büyüme planlarında, Sırp Enerji Baronu Vuk Hamoviç ile birlikte çalışmaktadır. Bu çerçevede Hamoviç'in EFT şirketi ile birlikte EFT Türkiye'yi kurmuştur. Türkiye ile Kazakistan arasındaki enerji ticareti potansiyelinin oldukça yüksek olduğunu söyleyen Taha Altaylı, yapmak istediğinin hem Türkiye'de hem Kazakistan'da faaliyet gösteren ve enerji alanında köklü ve sağlam bir yapı oluşturmak olduğunu dile getirmektedir. Seçtiği özgün yol ile iki ülke arasındaki ilişkiler kapsamında örnek alınacak kişilerden olduğunu tartışmasız söyleyebiliriz. Sonuç olarak; bugüne kadar sorunsuz ilerleyen Türk-Kazak ilişkileri ülkelerin gelişen ekonomilerine ve bölgelerinde güçlü birer ülke profili çizmelerine bağlı olarak 2009 sonrası dönemde yeni bir ivme kazanmıştır. Bölge çerçevesinde şimdilik benzersiz durumda olan ilişkilerin potansiyeli düşünüldüğünde yeterli olmadığı ve daha fazla derinleşmesi gerektiği ise her iki tarafın da ortak kanaatidir. Bahsedildiği gibi Kazakistan'ın kendini yapısal olarak geliştirmesi gereken sosyo-ekonomik ve ticari alanlar mevcut olup, Türkiye'nin bu gelişmeleri takibi ve gerekli ticari ortaklıkları geliştirecek kanallar oluşturması, yeni gelişim gösteren Kazak ekonomisindeki avantajların fark edilmesi açısından ülkeyi daha da tanımaya yönelmesi ikili ticari ilişkilere tartışmasız pozitif etki sağlayacaktır. (2012-2013 Dünya Ekonomik Forumu/ Global Rekabet Raporu, 2012)

Kazakistan'daki Türk yatırımlarının tutarı 2010 yılında 63 milyon USD ve 2011 yılında ise 119 milyon USD olarak gerçekleşmiş olup, kümülatif olarak 1,7 milyar USD'dir. İnşaat sektöründe 2011 yılında alınan işlerin tutarı 1,7 milyar USD olup, kümülatif olarak yaklaşık 17 milyar USD'dir. İnşaat sektöründe yıllık olarak yaklaşık

6.000 Türk kişi istihdam edilmektedir. (Kazakistan Dış Ticareti ile İlgili Bilgi Notu, 2012)

Son Dönemde Gerçekleşen ve Yakın Zamanda Gerçekleştirilecek Büyük İnşaat Projeleri:

- Batı Çin - Batı Avrupa Otoyolu Projeleri: Batı Çin-Batı Avrupa Otoyolu yapımı kapsamında halen Cengiz İnşaat A.Ş., Rahsar İnşaat Ltd. Şti., Sine Midas Konsorsiyumu ve Alsim Alarko firmaları faaliyetlerini sürdürmektedir.
- Han Çadırı Alış Veriş Merkezi: Temmuz 2010 ayında açıldı. Proje Sembol İnşaat tarafından gerçekleştirilmiştir.
- Aktau Uluslararası Havalimanı Yolcu Terminali ve Pist Rehabilitasyonu İnşaatı: 2010 yılında açıldı. Proje YDA şirketi tarafından gerçekleştirilmiş ve ATM şirketi tarafından işletilmektedir.
- Atrau Uluslararası Havalimanı Yolcu Terminali: Hava alanı ATMA şirketi tarafından işletilmektedir.
- Kashagan Ana İşler Projesi- TR3: Proje ENKA A.Ş. tarafından yürütülmektedir.
- Astana Arena Stadyum: 2009 yılında açıldı. Proje Sembol İnşaat tarafından gerçekleştirilmiştir.
- Astana Buz Pisti: 2011 yılında açıldı. Proje Sembol İnşaat tarafından gerçekleştirilmiştir.
- Astana Navruzbayev Üniversitesi: 2009 yılında açıldı. Proje Sembol İnşaat tarafından ilave projelerle genişletilmektedir.
- Almatı Esentai Alış Veriş Merkezi: Enka Holding tarafından bitirilme aşamasına getirilmiştir. İş Merkezi bölümü Ata Stroy ve YDA firmalarınca yürütülmektedir.
- Astana 5 yıldızlı Borovoe Lake Resort Otel Suchinsk Otel Binası Yapımı: Proje Ata Stroy firması tarafından yürütülmektedir.
- Astana Şehrinin su altyapı şebekesi yenilenmesi işi: Proje Alsim Alarko firması tarafından yürütülmektedir.

- Pavlodar kentinde bir Bakır Tesisi projesi: Proje Alsim Alarko firmamız tarafından yürütülmektedir.
- Astana'da Nazrbayev Üniversitesi Kampüsü: CAMİ Projesi: Proje Sembol İnşaat tarafından yürütülmektedir.
- MEDIA CENTER binalarının yapımı: Proje Sembol İnşaat tarafından yürütülmektedir.
- Almatı'da bir büyük İŞ VE FİNANS MERKEZİ'nin inşası ile toplu konut projesi: Proje YDA İnşaat tarafından sürdürülmektedir.
- Almatı'da Ahsel Kent toplu konut projesi: proje 44 hektarlık bir alanda AHSEL İnşaat tarafından yürütülmektedir.
- Almatı'da AVM İnşaatı: Projenin inşası A-TA Stroy firmasınınca yürütülmektedir.
- Astana'da bir MÜZE Projesi yapımı: Proje YDA şirketi tarafından sürdürülmektedir.
- Abudabi AVM inşaatı: Astana'da prestij projelerinden olup, Baytur İnşaat A.Ş. ve Zetaş-Zemin Teknolojisi A.Ş.'nce yapılmaktadır.

Türk sermayesinin dünyada en fazla yatırım yaptığı beşinci ülke olan Kazakistan, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra bağımsızlığını kazanan ülkeler arasında en derin ekonomik kriz yaşayan ülkelerden biriydi. Fakat başta petrol ve doğalgaz olmak üzere çok önemli kaynaklara sahip olması, kısa sürede kendini toparlamasında büyük etken oldu. Özellikle petrol fiyatlarındaki artışla birlikte 1999'dan itibaren önemli bir kalkınma hamlesine geçildi. Bugün Kazakistan, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri içinde en yüksek kişi başı milli gelire sahip ülke durumunda. Sahip olduğu zengin maden, metal, mineral, doğalgaz ve petrol gibi ham madde rezervlerinin dünya ölçeğinde giderek tükenmesinin ve uluslararası piyasa fiyatlarının yükselmesinin, Kazakistan'ı gelecekte uluslararası arenada daha da önemli bir noktaya getirmesi beklenmektedir. (Kazakistan ve Türkiye Ticari, 2007)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DIŞ TİCARET VE BÜYÜME İLİŞKİSİNE YÖNELİK EKONOMETRİK ANALİZ

Bu çalışmada Türkiye ile Kazakistan için 1998-2014 arası dönemlere dış ticaretin büyüme üzerine etkisi zaman serileri analizi yöntemleri ile test edilmiştir. Verilerin durağanlığını test etmek için Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) Birim Kök Testleri uygulanmış, ilişkilerin varlığı için kısa ve uzun dönem analizler eşbütünleşme ve hata düzeltme modeli ile belirlenmiştir. Son aşamada değişkenlerin nedenselliğine yönelik Granger nedensellik testi yapılmıştır.

4.1. Kapsam ve Veri Seti

Ekonometrik uygulamada ele alınan değişkenler Tablo 10 de verilmiştir.

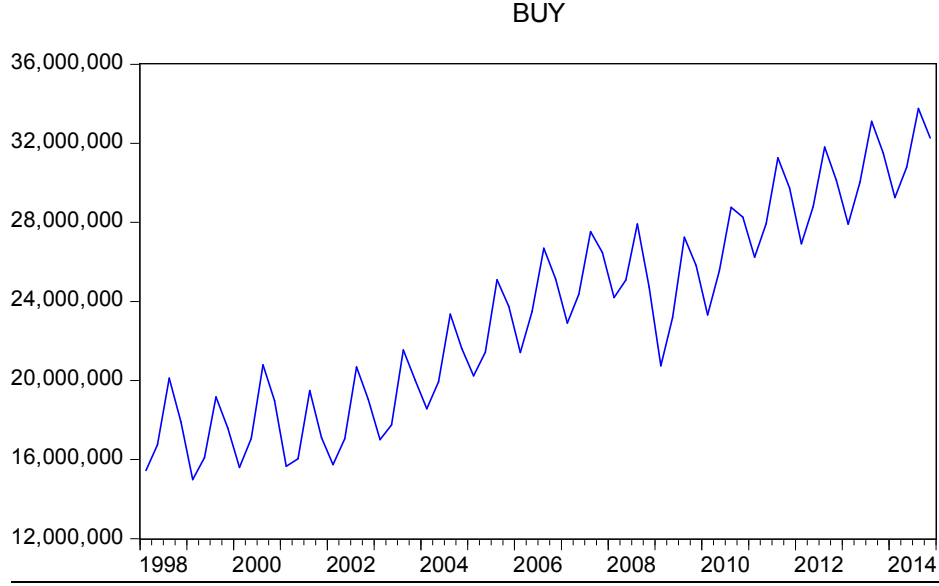
Tablo 10: Analizde kullanılan değişkenler

Değişkenler	Gösterim
Büyüme, cari fiyatlar ,\$	BUY
İhracat, bin \$	İHR
İthalat, bin \$	İTH

Tablo 10 Ekonometrik uygulamada kullanılan değişkenler olarak, büyüme (cari fiyatlar \$), ihracat (bin \$) ve ithalat (bin \$) olarak ele alınmıştır. Ekonometrik analiz periyodu, (1998.Q1-2014.Q4) dönemi olup üçer aylık veriler kullanılmıştır. Veriler için World Bank ve TCMB (EVDS) veri tabanlarından yararlanılmıştır. Değişkenler önce Tramo/Seats filtresinde mevsimsellikten arındırılmış, daha sonra trend etkisinin giderilmesi amaçla birinci farkta durağan olduktan sonra analizler gerçekleştirilmiştir. Analizler Eviews 8.0 sürümü ile gerçekleştirilmiştir.

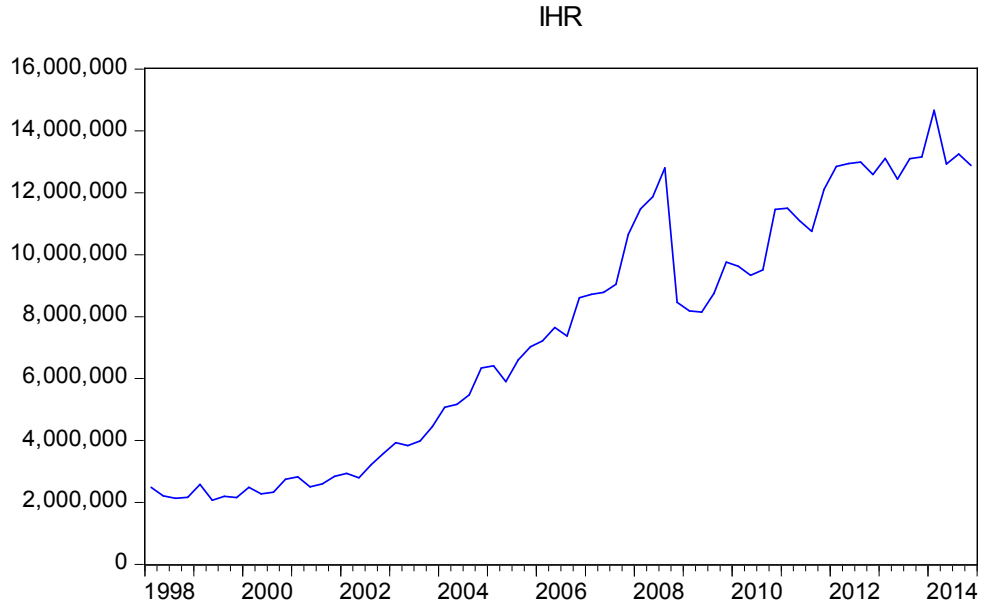
4.1.1. Türkiye İçin Değişkenlerin Grafik Yorumları

Şekil 1 Türkiye'nin büyüme değişkeni 1998-2014 dönemi

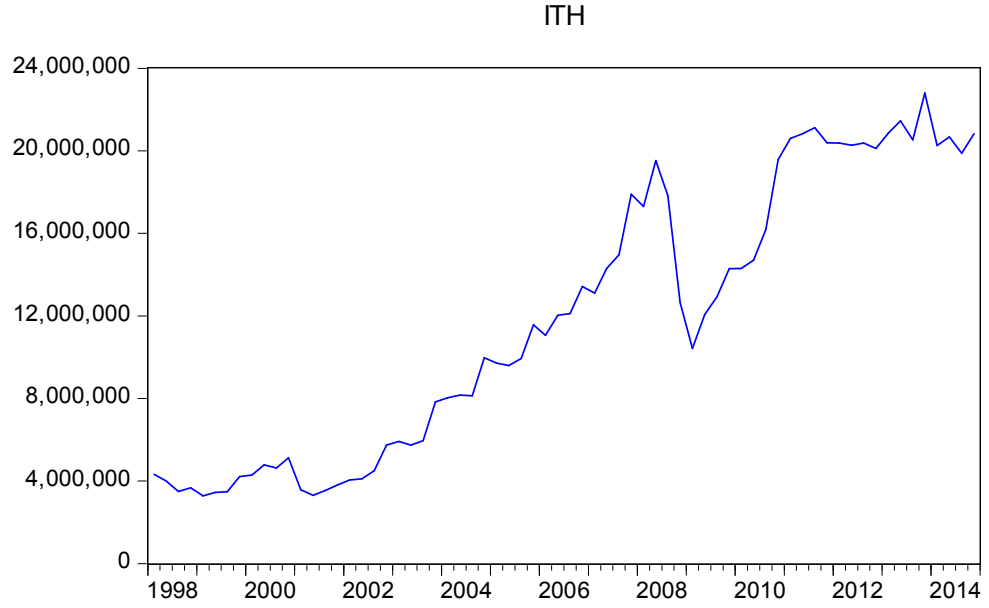
Büyüme değişkeni 1998 yılı itibariyle artan bir seyir izlemiş, 2008 küresel kriz ile düşüş göstermiş, 2010 yılı sonu itibariyle tekrar yükseliş eğilimi kazanmıştır.

Şekil 2 Türkiye'nin ihracatı 1998-2014 dönemi

İhracat değişkeni 1998 -2006 yılı arasında yükseliş eğilimi göstermiş, 2007 yılında önemli bir artış göstermiş, 2008 küresel krizle birlikte düşüş yaşamış, 2009 sonu itibariyle tekrar yükseliş eğilimi kazanmıştır.

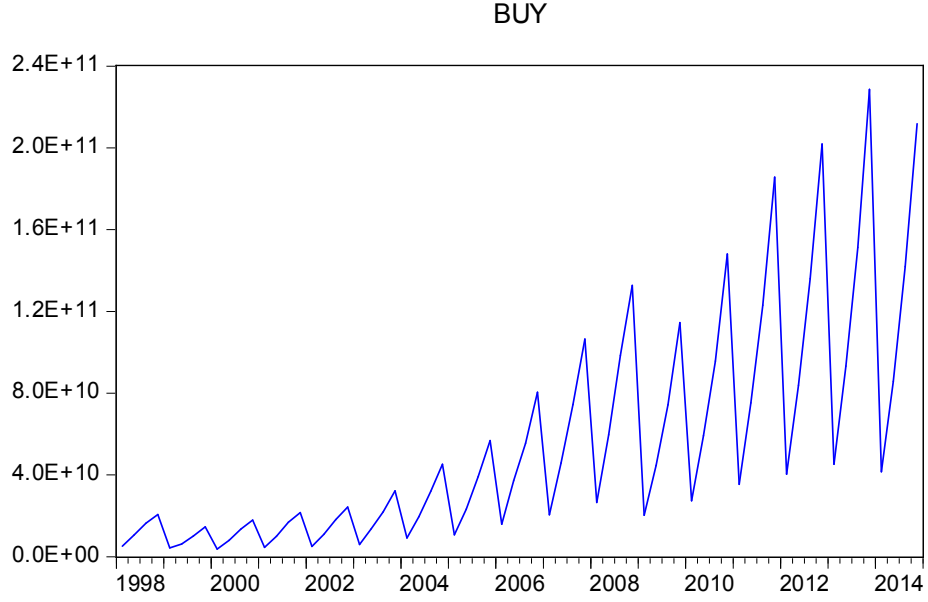
Şekil 3 Türkiye'nin ihracatı 1998-2014 dönemi

İthalat değişkeni 2000-2001 yılları arasında düşüş kaydetmiş, 2002 yılı başları itibariyle yükselişe geçmiştir. 2008 küresel kriz nedeniyle önemli bir düşüş kaydetmiş, 2010 itibariyle yükseliş eğilimi kazanmıştır. 2012-2014 yıllarında yatay bir seyir izlemektedir.

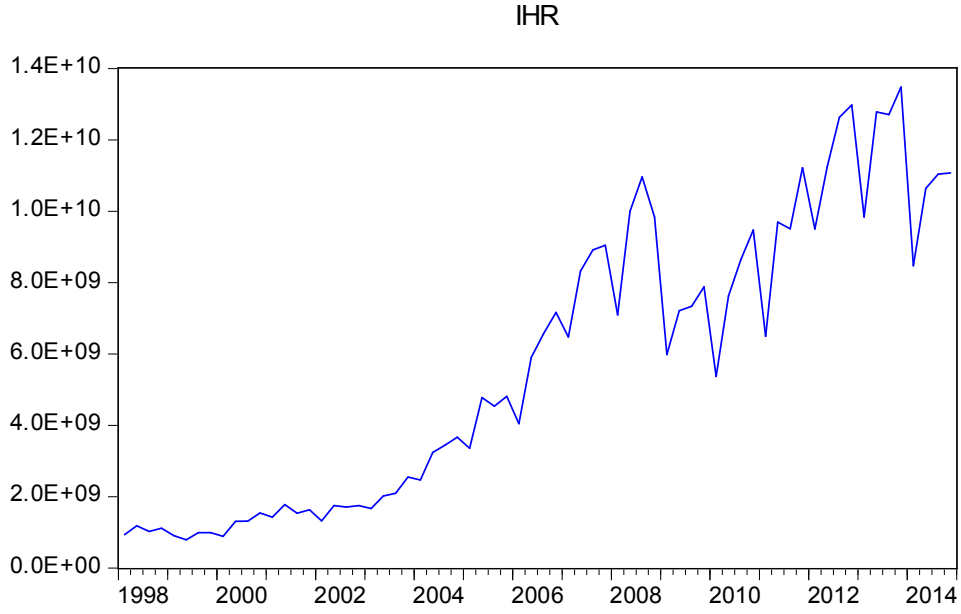
4.1.2. Kazakistan için değişkenlerin grafik yorumları

Şekil 4 Kazakistan'ın büyüme değişkeni 1998-2014 dönemi

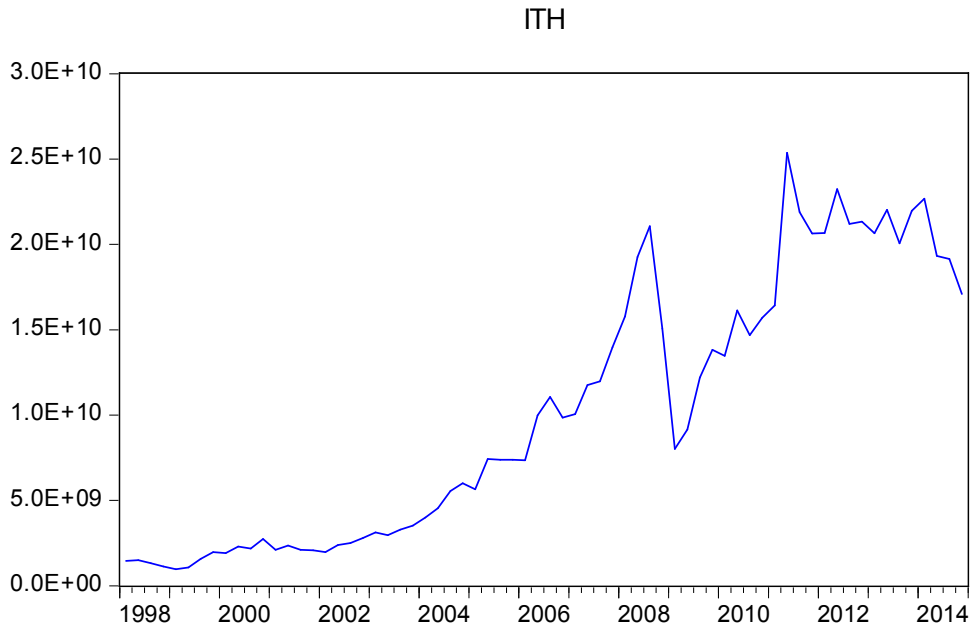
Büyüme değişkeni 1998-2005 yıllarında yatay bir seyir izlerken 2006 yılı itibariyle yükseliş kaydetmiştir.2008 yılında bir düşüş kaydetmiş, 2010 itibariyle artan seyrine devam etmiştir.

Şekil 5 Kazakistan'ın ihracatı 1998-2014 dönemi

İhracat değişkeni 1998 itibariyle artış eğilimine geçmiş, 2004 yılı ile hızlı bir artış eğilimi kazanmıştır. 2008 küresel kriz döneminde düşüşe geçmiş, 2010 itibariyle tekrar yükseliş kazanmıştır.

Şekil 6 Kazakistan'ın ithalatı 1998-2014 dönemi

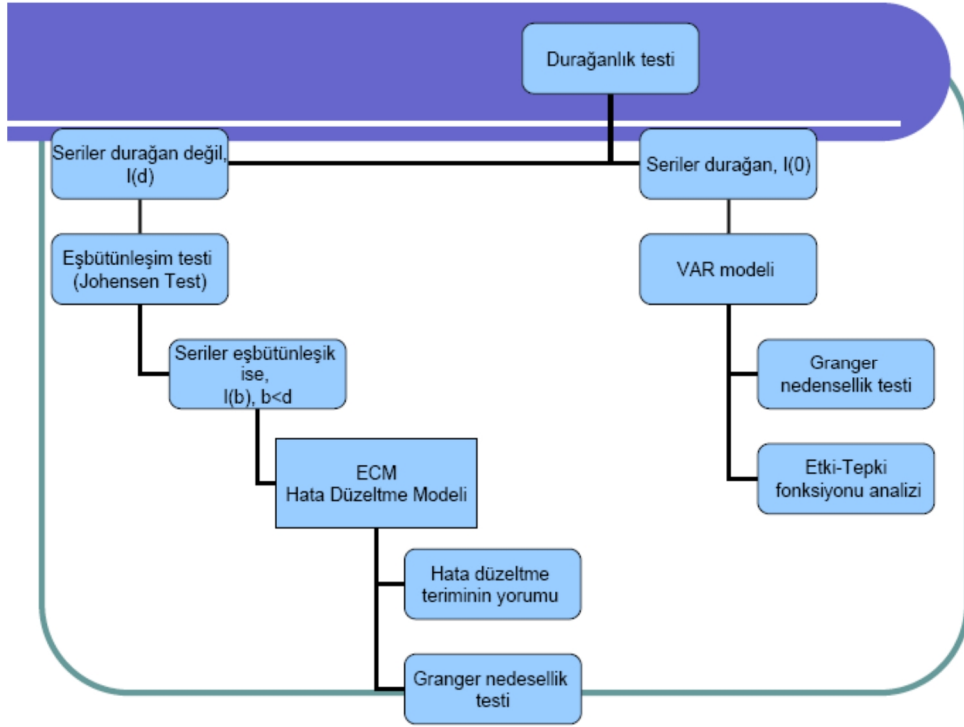
İthalat değişkeni 1998 yılı itibariyle yatay bir seyirde artış eğilimi izlemiş, 2007 yılında önemli bir artış kaydetmiş, 2009 da ise düşüş kazanmıştır. Tekrar 2010 yılı başlarında yükselme eğilimi kazanmış, 2012 itibariyle yavaş bir azalma eğilimine geçmiştir.

4.2. Zaman Serisi Ekonometrisi Tekniklerinin Analizi

Zaman serisi ekonometrisi teknikleri; temel olarak, ikisat teorisinde henüz teorik çerçeve kazanmamış, ya da kazandığı teorik çerçevenin tartışmalı olduğu alanlarda, uygulamada değişkenlerin zaman serilerini temel alarak değişkenler arasındaki ilişkileri istatistiksel ve ekonometrik tekniklerle inceleyen ekonometrinin bir alt alanıdır.

Zaman serisi tekniklerinde, öncelikle serinin karakteristik özellikleri incelenmekte, serinin durağanlık yapısı göstergeleri, çeşitli testlerle (ADF, PP vb.) ortaya konulmaktadır. Daha sonra değişkenlerin durağanlık yapılarına göre aralarındaki uzun dönem ilişkiler eşbütünleşme teknikleri (Co-integration analysis, Engel-Granger, Johansen testleri vb) ile incelenmekte ve uzun dönem denge ilişkilerini gösteren denklem elde edilmektedir. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya çıkarmak için Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Kısa dönem denge mekanizmalarını anlamak için hata düzeltme modelleri (VECM) incelenmektedir. Şekil 7'de çalışmada kullanılan analizlerin işlem akışı verilmiştir.

Şekil 7 Zaman serileri analizleri işlem akışı

Değişkenler arasındaki ilişkilerin VAR modeli ile incelenmesi sürecinde, değişkenler arasındaki etki-tepki ilişkileri ortaya konulmakta, diğer yandan değişkenlerin varyanslarındaki değişimlerin kaynaklarını anlamak için varyans ayrıştırması yapılmaktadır. (Engle, R.F., Granger, 1987:251–276), (Engle, R.F., Yoo, B.S., 1987:143–159), (Granger C.W.J., 2001), (Granger, C.W.J. 1988: 199), (Granger, C.W.J. 1969: 424–438), (Granger, C.W.J., 1980: 121–130), (Hamilton, J.D., 1994:231–254).

4.2.1. Değişkenler için Birim Kök Analizi

Granger ve Newbold (1974) durağan olmayan zaman serileriyle çalışılması halinde sahte regresyon problemiyle karşılaşabileceğini göstermiştir. Durağan serilerin kullanıldığı serilerden elde edilen sonuçlarda bir sorun gözlenilmemekte fakat, durağan olmayan serilerin kullanılması güvenilir olmayan ve yorumlanması ekonomik olarak zor olan sonuçların elde edilmesine yol açabilmektedir. Bu nedenle, zaman serileriyle yapılan regresyon analizlerinde değişkenler arasındaki ilişkinin varlığını

araştırmadan önce analizlerde kullanılan değişkenlerin zaman serisi özelliklerinin incelenmesi önemle gerekmektedir.

Zaman serileri analizinde durağanlık kavramı büyük önem taşımaktadır. Analizde kullanılan değişkenler arasında anlamlı ilişkiler elde edilebilmesi için, serilerin durağan olması veya aynı mertebeden homojen olmaları gerekmektedir. Durağanlık kavramı, bir zaman serisinin ortalaması ile varyansının sabit olması ve seriye ait iki değer arasındaki kovaryansın incelenen zamana değil, yalnızca iki zaman değeri arasındaki farka bağlı olması şeklinde ifade edilmektedir (Korkmaz ve Uygurtürk, 2008: 125).

Eğer iki zaman serisi arasında bir ilişki bahsediliyor ve aralarında istatistiksel bakımdan anlamlı bir ilişki bulunuyorsa bu ilişkinin gerçek mi, yoksa sahte mi olduğunu anlamak için birim kök testi ile serilerin kaçınıcı dereceden durağan olduklarının saptanması gerekmektedir. Eğer her iki seri de aynı dereceden durağan ise, bu ilişki gerçek bir ilişkidir ve regresyon gerçektir olarak yorumlanır. Bu serilere de “eşbütünleşik seriler” denir. Diğer bir anlatımla regresyonun gerçek olması için serilerin eşbütünleşik seriler (aynı dereceden homojen seriler) olması gerekir.

Bir zaman serisi “d” kez farkı alındıktan sonra durağan hale geliyorsa, bu serinin dereceden bütünleştiği söylenir ve $I(d)$ şeklinde gösterilir. İktisadi zaman serilerinin durağanlığı için genellikle Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) (1981), Phillips-Perron (PP) (1988) testleri kullanılmaktadır.

4.2.1.1. Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) Birim Kök Testi

Durağanlık testi, serilerin birim kök içerip içermediğinin test edilmesidir. Bu çalışmada kullanılan verilerin birim kök içerip içermediği ADF (Genişletilmiş Dickey-Fuller) testi kullanılarak araştırılmıştır. Serilerin durağanlık sınaması için Augmented Dickey-Fuller (ADF) testinde sabitsiz, sabitli ve trendli bir süreç izlenir. Buna göre seri trendli bir süreçte durağan hale gelmişse, diğer süreçler izlenmeksizin bu değer esas alınır. Seri durağan hale gelmemişse, sabit terimli, bunda da durağanlık sağlanamamışsa, sabit terimsiz sınama yapılır ve bu süreç sonucunda seriyi durağan hale getiren değer baz alınır (Enders, 1995: 256).

Test için Dickey ve Fuller (1979) karar kriteri olarak, t-istatistiğinin sapmalı olması nedeniyle τ (tau) adını verdikleri düzeltilmiş t tablosu oluşturmuş ve bu tablonun kullanılması gerektiğini belirtmişlerdir. Dickey ve Fuller (1979) tarafından tablolaştırılan kritik değerler üç genel model için oluşturulmuştur:

$$\square y_t = \lambda y_{t-1} + u_t \quad (1)$$

$$\square y_t = m_0 + \lambda y_{t-1} + u_t \quad (2)$$

$$\square y_t = m_0 + m_1 t + \lambda y_{t-1} + u_t \quad (3)$$

(1) no.lu denklem sadece stokastik trendi içermektedir. (2) no.lu denklemde stokastik trend ve sabit terim, (3) no.lu denklemde ise hem sabit terimin hem de stokastik ve deterministik trendin birlikte modellendiği bir süreç tanımlanmıştır.

Yukarıda açıklanan DF (1979) testinde hata terimlerinin beyaz gürültü (White Noise) sürecine sahip olduğu varsayılmaktadır. Ancak otokorelasyon olması halinde EKK tahminlerinin sağlıklı olması için test geliştirilmiş ve Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) birim kök testi olarak adlandırılmıştır. DF testinde oluşturulan denklemler ADF testinde;

$$\square y_t = \lambda y_{t-1} + \sum \beta_i \square y_{t-i+i} + u_t \quad (4)$$

$$\square y_t = m_0 + m_1 t + \lambda y_{t-1} + \sum \beta_i \square y_{t-i+i} + u_t \quad (5)$$

$$\square y_t = m_0 + \lambda y_{t-1} + \sum \beta_i \square y_{t-i+i} + u_t \quad (6)$$

olacak şekilde oluşturulmuştur. Bu modeller için yine Dickey ve Fuller tarafından geliştirilen DF(1979) τ tablo değerlerinden yararlanılır. Modellerde yer alan gecikme uzunluklarının belirlenmesinde çeşitli yöntemler kullanılabilir. Bunlardan bazıları; Akaike Final Prediction Error (FPE), Akaike Information Criterion (AIC), Schwartz

Criterion (SC), Bayesian Information Criterion (BIC), Hannan – Quinn Criterion (HQ), Campel - Perron kriterleridir.

4.2.1.2. Phillips-Perron (PP) testi

Serilerin birim kök içerip içermediklerinin araştırılmasında kullanılan bir diğer test, PP birim kök testidir. PP testi bir zaman serisindeki daha yüksek dereceden bir seri korelasyonun varlığını belirlemek için önerilmektedir. PP testi, aşağıdaki regresyonun hesaplanmasıyla yapılmaktadır.

$$\Delta y_t = a + by_{t-1} + c_1 \Delta y_{t-1} + c_2 \Delta y_{t-1} + \dots + c_{p-1} \Delta y_{t-p-1} + u_t \quad (7)$$

Bu denklemde Δy_t , y serisinin birinci mertebe farkını, a, b, c_1 , c_2 , ..., c_{p-1} katsayıları, t zaman, p gecikme sayısı ve u_t hata terimini göstermektedir.

PP testi hata terimindeki herhangi bir seri korelasyonu belirlemek için c katsayısının t istatistiğine parametrik olmayan bir düzeltme yapmaktadır. PP test istatistiğinin asimtotik dağılımı ADF testi ile aynıdır. Şöyle ki; τ istatistiği Mac Kinnon kritik değerlerinden mutlak olarak büyük ise ilgili zaman serisinin birim kök içermediği ifade edilmektedir. Modeldeki değişkenlerinin birinci farklarında birim kök içermemesi değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin incelenmesine olanak sağlamıştır. Bu bağlamda değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla Johansen (1988) tarafından geliştirilmiş eşbütünleşme test yöntemine başvurulmuştur. Eşbütünleşme testi yapılmadan önce tahmin edilecek model için optimal gecikme uzunluğu farklı kriterler çerçevesinde belirlenmiştir.

4.2.2. Durağanlık testi sonuçları

Serilerin durağanlık sınaması; sabit terimin bulunduğu “sabitli” model, sabit terim ve trendin her ikisinin de bulunmadığı “sabitli” model ile hem sabit hem de trendin bulunduğu “trendli ve sabitli” model çerçevesinde incelenmiştir. Bu incelemede

serilerin düzey değerlerinde durağan olmadığı görülmüştür. Bu nedenle tüm serilerin birinci farkları alınmıştır. Seriler, birinci farkın alınmasıyla durağan hale gelmiştir.

Tablo 11: Türkiye analizi değişkenler için durağanlık test sonuçları

TEST DEĞİŞKEN	DÜZEY SEVİYESİ		BİRİNCİ FARK	
	ADF Test İstatistiği	PP Test istatistiği	ADF Test İstatistiği	PP Test istatistiği
Büyüme	-1.785 P=0.382	-1.519 P=0.514	-5.714 P=0.000*	-10.633 P=0.000*
İhracat	-2.031 P=0.272	0.610 P=0.844	-10.987 P=0.000*	-22.957 P=0.000*
İthalat	0.791 P=0.880	1.468 P=0.967	-7.195 P=0.000*	-7.207 P=0.000*

*MacKinnon (1996) one-sided p-values, durağan değişken

Değişkenler için durağanlık analizleri yapılırken seriler mevsimsel etkilerden arındırılmış (Tramo/seats filtresi kullanılmıştır), kriz ve politika değişim dönemleri istatistiksel anlamlılığa göre dikkate alınmış ve model seçiminde trend ve sabit bileşenleri anlamlı olduğu sürece modele katılmıştır. Gecikme uzunluğu seçiminde otokorelasyonun kalktığı minimum gecikme uzunluğu seçilmiştir.

*MacKinnon (1996) one-sided p-values, durağan değişken

Tablo 12: Kazakistan analizi değişkenler için durağanlık test sonuçları

	DÜZEY SEVİYESİ		BİRİNCİ FARK	
TEST	ADF Test	PP	ADF Test	PP
DEĞİŞKEN	İstatistiği	Test istatistiği	İstatistiği	Test istatistiği
Büyüme	-1.324 P=0.126	-1.225 P=0.151	-4.886 P=0.001*	-5.662 P=0.004*
İhracat	-1.206 P=0.168	0.996 P=0.238	-5.239 P=0.014*	-9.427 P=0.000*
İthalat	0.972 P=0.236	1.154 P=0.128	-8.427 P=0.003*	-8.533 P=0.027*

*MacKinnon (1996) one-sided p-values, durağan değişken
Değişkenler için durağanlık analizleri yapılırken seriler mevsimsel etkilerden arındırılmış (Tramo/seats filtresi kullanılmıştır), kriz ve politika değişim dönemleri istatistiksel anlamlılığa göre dikkate alınmış ve model seçiminde trend ve sabit bileşenleri anlamlı olduğu sürece modele katılmıştır. Gecikme uzunluğu seçiminde otokorelasyonun kalktığı minimum gecikme uzunluğu seçilmiştir.

Her iki ülke için analizde kullanılan değişkenlerin birinci farklarında birim kök içermemesi değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin incelenmesine olanak sağlamıştır. Değişkenlerin ADF ve PP durağanlık test sonuçlarına göre ele alınan tüm değişkenler birinci farkta I(1) durağan çıkmıştır. Böylece, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla Johansen (1988) tarafından geliştirilmiş eşbütünleşme test yöntemine başvurulmuştur. Ancak eşbütünleşme testi

yapılmadan önce tahmin edilecek model için optimal gecikme uzunluğu farklı kriterler çerçevesinde belirlenmiştir.

4.2.3. Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Analizlerde kullanılan paket program LR, FPE, AIC, SC ve HQ kriterleri için sonuçları vermektedir. Bu kriterlerin çoğunluğunun verdiği gecikme uzunluğuna göre analizler yönlendirilir.

Tablo 13: Türkiye Analizi İçin Gecikme Uzunluğu Kriterleri Sonuç Tablosu

VAR Lag Order Selection Criteria						
Endogenous variables: BUY IHR						
ITH						
Exogenous variables: C						
Sample: 1998Q1 2014Q4						
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-2965.413	NA	7.74e+37	95.75526	95.85819	95.79568
1	-2846.344	222.7743	2.22e+36	92.20465	92.61635	92.36629
2	-2809.994	64.49253*	9.22e+35*	91.32238*	92.04286*	91.60526*
3	-2768.407	69.75883	3.24e+35	90.27119	91.30045	90.67530
4	-2743.859	38.80119	1.98e+35	89.76965	91.10768	90.29500
5	-2725.065	27.88841	1.47e+35	89.45370	91.10052	90.10028

* indicates lag order selected by the criterion
LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)
FPE: Final prediction error
AIC: Akaike information criterion
SC: Schwarz information criterion
HQ: Hannan-Quinn information criterion

Tablo 13'ten görüleceği üzere bütün kriterler için 2 gecikmenin uygunluğu belirlenmiştir.

Tablo 14: Kazakistan analizi için gecikme uzunluğu kriterleri sonuç tablosu

VAR Lag Order Selection Criteria						
Endogenous variables: BUY IHR						
ITH						
Exogenous variables: C						
Sample: 1998Q1 2014Q4						
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-4463.354	NA	7.48e+58	144.0759	144.1789	144.1164
1	-4339.120	232.4380	1.82e+57	140.3587	140.7704	140.5204
2	-4304.712	61.04689	8.03e+56	139.5391*	140.2596*	139.8220*
3	-4290.339	24.10919	6.79e+56	139.3658	140.3950	139.7699
4	-4201.080	141.087*	5.15e+5*	136.7768	138.1148	137.3021
5	-4189.549	17.11134	4.83e+55	136.6951	138.3419	137.3417
6	-4175.940	18.87592*	4.27e+55	136.5465	138.5021	137.3143
* indicates lag order selected by the criterion						
LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)						
FPE: Final prediction error						
AIC: Akaike information criterion						
SC: Schwarz information criterion						
HQ: Hannan-Quinn information criterion						

Kazakistan için AIC, SC ve HQ kriterleri 2 gecikme uygunluğunu verirken, LR ve FPE kriterleri 4 gecikme uygunluğunu vermiştir. Literatürde SC ve HQ kriterlerine göre yapılan çalışmaların fazlalığı nedeniyle, bu kriterler doğrultusunda 2 gecikme için analizler yapılmıştır.

4.2.4. Eşbütünleşme Analizi

Eşbütünleşme kavramı kısaca uzun dönemde ekonomik değişkenler arasındaki ortak bir hareket olarak tanımlanabilir. Teknik olarak Engle-Granger(1987) çalışmasına göre; değişkenlerin her biri $I(1)$ düzeyinde entegre olduğunda, seriler düzey itibariyle durağan olmasa da, serilerin doğrusal bileşimleri durağan olabilir. Seriler durağan değil fakat doğrusal bileşimi durağan ise, bu durumda standart Granger nedensellik çıkarsamaları geçersiz olacağı için Hata Düzeltme Modellerinin oluşturulması gerekir. Dolayısıyla Granger nedensellik testleri uygulanmadan önce orjinal serilerin eşbütünleşik özelliklerinin test edilmesi zorunludur (Çetintaş, 2004:26).

Seriler arasında uzun dönemde bir denge ilişkisinin bulunup bulunmadığını tespit etmek için eşbütünleşme analize başvurmak gerekmektedir. Bu çalışmada, Johansen (1998) ve Johansen ve Juselius (1990) tarafından geliştirilen test uygulanacaktır. Johansen- Juselius (JJ) yöntemi literatürde Engle-Granger tarafından geliştirilen iki aşamalı prosedürden daha üstün görülmektedir.

Engle-Granger iki aşamalı eşbütünleşme testinin sadece iki değişken arasındaki ilişkiyi göstermesi ve bundan dolayı da çoklu eşbütünleşme vektörünün tahmin edilmesi açısından sistematik bir model olmaması nedeniyle çalışmada uzun dönem ilişkinin tahmin edilebilmesi için Johansen eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Johansen (1988) prosedürü bir matrisin rankı ile onun karakteristik kökleri arasındaki ilişkiye dayanmaktadır.

Johansen (1988) tarafından geliştirilen bu yöntemin iki farklı kullanım amacı vardır:

- Modelde yer alan değişkenler için maksimum eşbütünleşik vektör sayısının tespiti,
- Eşbütünleşme vektörü ile buna ait parametrelerin en çok olabilirlik tahminlerinin elde edilmesidir.

Bu yöntem, ikiden fazla değişken için eşbütünleşme ilişkisini belirlemede kullanılmaktadır. Bu yaklaşım, maksimum olabilirlik yöntemini kullanarak eşbütünleşme ilişkisinin sayısını ve bu ilişkinin parametrelerini tahmin ederek, durağan olmayan değişkenler arasındaki eşbütünleşik ilişkileri ortaya çıkarır. Bu yöntemde her

değişken, sistemde yer alan tüm içsel değişkenlerin gecikmeli değerlerinin bir fonksiyonu olan bir VAR modeli şeklinde modellenir. Eşitlik (8)'de n değişkenli ve k gecikmeli VAR modeli gösterilmiştir.

$$Z_t = \sum_{i=1}^k A_i Z_{t-i} + \varepsilon_t \quad (8)$$

Yukarıdaki eşitlikte yer alan;

Z_t : n değişkenin t anındaki gözlem değerlerinden oluşan vektör,

A_i : i inci gecikme için katsayı matrisi,

ε_t : n değişken için hata terimi vektörünü ifade etmektedir.

Eşitlik (8)'de ifade edilen modeldeki tüm değişkenlerin aynı derecede eşbütünlük olduğunu varsayalım. Eşitlik (8)'de bazı dönüşümler yapılarak aşağıdaki eşitlikle ifade edilen modele ulaşılır :

$$\Delta Z_t = \Pi Z_{t-k} + \sum_{i=1}^{k-1} \Gamma_i \Delta Z_{t-i} + \varepsilon_t \quad k \geq 2 \quad (9)$$

Eşitlik (9)'nin elde edilmesinde kullanılan dönüşüme “eşbütünlük dönüşümü” denir. Eşitlik (8)'de ifade edilen model, bilinen hata düzeltme modeli şeklinde de oluşturulabilir:

$$\Delta Z_t = \Pi Z_{t-1} + \sum_{i=1}^{k-1} \Gamma_i^* \Delta Z_{t-i} + \varepsilon_t \quad (10)$$

Eşitlik (10)' da bulunan Π matrisi, hata düzeltme katsayılarını ve eşbütünlük vektörleri içermektedir. Böylece Π matrisi iki parçalı olarak ifade edildiğinde şu eşitliğe ulaşılır:

$$\Pi = \alpha \beta' \quad (11)$$

Burada, α hata düzeltme katsayılarına ait vektörü, β ise eşbütünleşme matrisini göstermektedir.

Eşitlik (11)'de ifade edilen Π matrisinin rankı $r(\Pi) = \min \{r(\alpha), r(\beta)\}$ 'ya eşit olacaktır. $r(\Pi) = 0$ ya da $r(\Pi) = n$ ise, değişkenlerin eşbütünleşik olmadığı, $1 \leq r(\Pi) \leq n - 1$ ise $r(\Pi) = r$ tane eşbütünleşik vektör olduğu sonucuna ulaşılır. Böylece Π matrisinin rankı belirlendiğinde değişkenler arasında eşbütünleşik bir ilişkinin olup olmadığı, böyle bir ilişki varsa kaç tane eşbütünleşik vektörün var olduğu tespit edilebilir.

Johansen (1988) eşbütünleşme ilişkisini ortaya çıkarmada iki farklı olabilirlik oranı önermiştir. Birincisi, Maksimum Özdeğer Testi (Maximum Eigenvalue Test), ikincisi ise İz Testi (Trace Test)'dir. Maksimum Özdeğer Testinde en fazla r tane eşbütünleşme vektörünün varlığı, $r+1$ tane eşbütünleşme vektörünün varlığını ifade eden alternatif hipoteze karşı test edilir. İz testinde ise, en fazla r tane eşbütünleşme vektörünün varlığı, en az $r+1$ tane eşbütünleşme vektörünün varlığını ifade eden alternatif hipoteze karşı test edilir. Eşbütünleşme testi sonuçlarının sağlamlığı (robust) gecikme uzunluğunun belirlenmesine çok hassastır. Bu nedenle Eviews programı menüsünde yer alan ve otomatik olarak belirlenen gecikme uzunluğu kriterlerinden çoğunluk sonuca göre hareket edilerek, gecikme belirlenir. Sadece tek bir kriteri temel almak uygulayıcılar açısından risk taşımaktadır.

Engle ve Granger (1987)'a göre değişkenler arasında eşbütünleşme bulunması durumunda değişkenler arasında en azından tek yönlü bir nedensellik mevcut olacak ve vektör hata düzeltme modeli (VECM) kullanılabilir. Birinci mertebeden durağan $I(1)$ değişkenler kümesi eşbütünleşik ise, VAR modelinde belirlenen hata düzeltme teriminin vektör hata düzeltme modeline (VECM) alınmaması nedensellik testlerinde spesifikasyon hatasına neden olabilmektedir. Bu nedenle VAR yapısında olası nedenselliğin yönünü tespit edebilmek için her bir değişkenlerin her birinin bağımsız değişken olarak kullanıldığı VECM modeline hata düzeltme terimlerinin (ECM) dahil edilmesi faydalı olacaktır.

Ele alınan değişkenlerin her biri durağan oldukları birinci mertebe fark alınarak eşbütünleşme analizine dahil edilmiştir. Analiz sonuçları tablo 15’te verilmiştir.

Tablo 15: Türkiye analizine yönelik eşbütünleşme sonuçları

Sample (adjusted): 1998Q4 2014Q4				
Included observations: 65 after adjustments				
Trend assumption: Linear deterministic trend				
Series: BUY IHR ITH				
Lags interval (in first differences): 1 to 2				
Unrestricted Cointegration Rank Test (Trace)				
Hypothesized		Trace	0.05	
No. of CE(s)	Eigenvalue	Statistic	Critical Value	Prob.**
None *	0.237657	32.13888	29.79707	0.0264
At most 1	0.190806	14.50053	15.49471	0.0702
At most 2	0.011305	0.738980	3.841466	0.3900
Trace test indicates 1 cointegrating eqn(s) at the 0.05 level				
* denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level				
**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values				
Unrestricted Cointegration Rank Test (Maximum Eigenvalue)				
Hypothesized		Max-Eigen	0.05	
No. of CE(s)	Eigenvalue	Statistic	Critical Value	Prob.**
None	0.237657	17.63835	21.13162	0.1440
At most 1	0.190806	13.76155	14.26460	0.0599
At most 2	0.011305	0.738980	3.841466	0.3900
Max-eigenvalue test indicates no cointegration at the 0.05 level				
* denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level				
**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values				

Türkiye için değişkenler arasında uzun dönem ilişkisi gösteren 1 adet eşbütünleşme denklemi elde edilmiştir. Türkiye için ele alınan büyüme , ihracat ve ithalat değişkenlerinin uzun dönemli ilişkili olduğu belirlenmiştir.

Tablo 16: Kazakistan analizine yönelik eşbütünleşme sonuçları

Sample (adjusted): 1998Q4 2014Q4				
Included observations: 65 after adjustments				
Trend assumption: Linear deterministic trend				
Series: BUY IHR ITH				
Lags interval (in first differences): 1 to 2				
Unrestricted Cointegration Rank Test (Trace)				
Hypothesized		Trace	0.05	
No. of CE(s)	Eigenvalue	Statistic	Critical Value	Prob.**
None *	0.559871	64.12055	47.85613	0.0007
At most 1	0.250873	27.18958	29.79707	0.0971
At most 2	0.230675	14.19148	15.49471	0.0778
Trace test indicates 1 cointegrating eqn(s) at the 0.05 level				
* denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level				
**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values				
Unrestricted Cointegration Rank Test (Maximum Eigenvalue)				
Hypothesized		Max-Eigen	0.05	
No. of CE(s)	Eigenvalue	Statistic	Critical Value	Prob.**
None *	0.559871	36.93097	27.58434	0.0024
At most 1	0.250873	12.99810	21.13162	0.4524
At most 2	0.230675	11.80090	14.26460	0.1183
Max-eigenvalue test indicates 1 cointegrating eqn(s) at the 0.05 level				
* denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level				
**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values				

Her iki ülke için değişkenler arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisinin olduğunu ve bu ilişkiyi sağlayan 1 adet eşbütünleşme vektörü olduğu görülmektedir. Tüm değişkenlerin uzun dönemli ilişkiye sahip olduğu belirlenmiştir. İlişkilerin yönünün ve etki katsayılarının belirlenmesi için normalize edilmiş eşbütünleşme denklemi sonuçları elde edilmiştir.

Tablo 17: Türkiye analizi için normalize edilmiş eşbütünleşme denklem sonuçları

1 Cointegrating Equation(s):			Log likelihood	-2906.805
Normalized cointegrating coefficients (standard error in parentheses)				
DBUY	DIHR	DITH		
1.000000	0.324062*	-0.282314*		
	(0.01259)	(0.09626)		

*0.05 ve 0.01 düzeylerinde istatistik anlamlı

Normalize edilerek düzenlenmiş ve işaretleri değiştirilerek verilen denklem sonuçlarına göre; Hem ithalat hem de ihracat büyüme üzerinde istatistik anlamlı ilişkiye sahiptir. İhracat büyümeyi arttırıcı yönde etkilerken ithalat azaltıcı etkiye sahiptir. İthalat 1 br. arttığında büyüme %28 azalacaktır, ihracat 1 br. arttığında ise %32 artacaktır.

Tablo 18: Kazakistan analizi için normalize edilmiş eşbütünleşme denklem sonuçları

1 Cointegrating Equation(s):			Log likelihood	-2906.805
Normalized cointegrating coefficients (standard error in parentheses)				
DBUY	DIHR	DITH		
1.000000	0.163355*	-0.393354*		
	(0.01787)	(0.14649)		

*0.05 ve 0.01 düzeylerinde istatistik anlamlı

Normalize edilerek düzenlenmiş ve işaretleri değiştirilerek verilen denklem sonuçlarına göre; Hem ithalat hem de ihracat büyüme üzerinde istatistik anlamlı ilişkiye

sahiptir. İhracat büyümeyi arttırıcı yönde etkilerken ithalat azaltıcı etkiye sahiptir. İthalat 1 br. arttığında büyüme %39 azalacaktır, ihracat 1 br. arttığında ise %16 artacaktır.

İthalatın etki katsayısı Kazakistanda daha yüksek, Türkiye için daha az olarak elde edilmiştir. Kazakistanda ithalata dayalı bir büyüme modelinin etkili olduğu düşünülebilir. Kazakistan için ihracatın büyüme üzerindeki etkisi ise Türkiye ye göre daha azdır. İhracatın büyüme üzerinde yeterli düzeyde bir etkisi görülmemektedir.

Tüm yapılan bu analizlerin ışığında, Türkiye'nin göstermiş olduğu ekonomik büyümenin ihracata dayalı olduğu, Kazakistan'ın ise ithalata dayalı bir büyüme gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye'nin büyümesinin ihracata bağımlı hale gelmesindeki en büyük etken yukarıda da belirtildiği gibi sanayi malları üretimi için gerekli olan işlenmiş malı ve yatırım mallarıdır. Türk lirasının değer kazanması ile birlikte ara mallarının yurtdışında üretimi yerine yurtdışından ihrac edilmesi daha az maliyetli olduğundan reel döviz kuru gelişmeleri de Türkiye'nin ihracata bağımlı olmasında bir etkendir. İhracata dayalı büyümenin doğru bir büyüme olup olmaması tartışma konusudur. İhracata bağımlı olarak büyüyen bir ülke aynı zamanda ihracat finansmanı sorunu ile karşı karşıyadır. Üretim için gerekli olan ihracatın finansmanı ithalatla kazanılan döviz gelirleri ile karşılanmak durumunda olduğundan ithalat gelirleri ihracatı finanse edecek düzeyde değilse bu durum ekonomide bozulmaya yol açar. Kazakistan ise uygulamaya koyduğu reformlardan sonra ithalata ağırlık vererek sürekli olarak ithalatını ve buna bağlı olarak büyümesini arttırmıştır. Ülkedeki ucuz iş gücü sayesinde maliyetleri düşük tutarak rekabetçi bir ortam sağlamış, yabancı yatırımları da ülkesine çekmeyi başarmıştır. Kazakistan, günümüzde hammadde tedarik yapan en çok yapıldığı ülkeler arasında ilk yırma sıralarda gelmektedir. İthalata dayalı büyüme stratejisi ile yüksek büyüme oranları elde eden Kazakistan'ın, ithalatını istikrarlı bir şekilde arttırmaya ve ekonomisini büyütme devam edecektir.

Yapılan bu yorumlar için doğru normalizasyon yapıp yapılmadığı, zayıf dışsallık testi yardımıyla belirlenmiştir. Zayıf dışsallık testi sonuçları Tablo 4.10'te verilmiştir.

Tablo 19: Büyüme değişkeni için zayıf dışsallık testi sonuçları

Türkiye	Değişkenler	Kısıt vektörleri	LR testi (ki-kare)	p değeri
	Büyüme	$H'_1 (1\ 0\ 0)$	12.364	0.001
	İthalat	$H'_1 (0\ 1\ 0)$	1.987	0.093
	İhracat	$H'_1 (0\ 0\ 1)$	2.005	0.123
Kazakistan	Değişkenler	Kısıt vektörleri	LR testi (ki-kare)	p değeri
	Büyüme	$H'_1 (1\ 0\ 0)$	21.887	0.022
	İthalat	$H'_1 (0\ 1\ 0)$	1.239	0.083
	İhracat	$H'_1 (0\ 0\ 1)$	2.581	0.095

Tablodaki sonuçlar, olabilirlik oranı (LR) testinin “zayıf dışsaldır” şeklindeki H_0 hipotezinin Y değişkeni olan büyüme oranı için %5 ve %1 önem düzeyinde reddedildiğini, bağımsız değişkenler olan ithalat ve ihracat için kabul edildiğini göstermektedir. Buna göre, büyüme oranı içsel, ithalat ve ihracat ise zayıf dışsal değişken olduğu ifade edilebilir. Böylece büyüme oranını bağımlı değişken kabul ederek belirlenen eşbütünleşme vektörü için yapılan yorumun geçerli olduğunu göstermektedir.

4.2.5. Hata Düzeltme Modeli (VECM)

Bu yaklaşımda Engle-Granger, iki değişken arasında eşbütünleşme olduğunun belirlenmesi durumunda, kısa dönem dengesizliklerini gideren bir vektör hata düzeltme mekanizmasının (VECM) olduğunu göstermişlerdir. Genel olarak nedensellik testlerinde bir uzun dönem denge modeli ile birlikte bir kısa dönem hata düzeltme modeli önerilmektedir. Bu modeller hem değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkileri

(denge ilişkilerini), hem de kısa dönem uyumlama davranışını (dengesizliği) bütünleştirme olanağı vermektedir.

Örneğin, hata düzeltme denklemlerinin açıklanmasını ifade etmek için Y ve E şeklinde tanımlanan iki değişkenin bulunduğu varsayalım. Buna göre iki değişkenin durağan ve eş-bütünleşik olması durumunda, nedensellik testleri VECM'ye göre oluşturulabilir. İki değişken için oluşturulacak hata düzeltme modeli şu şekildedir:

$$\Delta y_t = \alpha_1 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta E_{t-i} + \sum_{i=1}^n \gamma_{1i} \Delta y_{t-i} + \sum_{i=1}^r \delta_{1i} ECM_{r,t-1} + u_t \quad (12)$$

$$\Delta E_t = \alpha_2 + \sum_{i=1}^m \beta_{2i} \Delta E_{t-i} + \sum_{i=1}^n \gamma_{2i} \Delta y_{t-i} + \sum_{i=1}^r \delta_{2i} ECM_{r,t-1} + u_t \quad (13)$$

Hata düzeltme modelinde, $ECM_{T,t-i}$ şeklindeki gecikmeli hata terimleri, hız ayarlama parametreleri olarak kabul edilmektedir. ECM, Y için ΔE_t 'nin gecikmeli terimleri ya da gecikmeli hata terimleri yoluyla nedenselliğin iki kaynağı olduğu anlamına gelmektedir. Bu kaynaklardan biri ya da daha fazlası Y'yi etkilerse, yani parametreler istatistiki olarak sıfırdan farklı ise bu durumda, "Y veri iken, E değişkeni Y'nin Granger nedeni değildir" şeklindeki boş hipotez reddedilmektedir. Bu hipotez, hata düzeltme terimleri için t testi, açıklayıcı değişkenlerin gecikmeli değerleri için ise F testi kullanılarak test edilmektedir. VECM sisteminin en az birinde hız ayarlayan parametrenin istatistiki olarak sıfırdan farklı olması gerekmektedir. Eğer denklem sisteminin tamamında hız ayarlama parametreleri sıfır ise, uzun dönem denge ilişkisi ortaya çıkmamakta ve model, hata düzeltme niteliği taşımamaktadır (Charemza ve Deadman, 1993: 51-55)

Tablo 20: Türkiye analizine yönelik hata düzeltme modeli sonuçları

Error Correction:	D(BUY)	D(IHR)	D(ITH)
CointEq1	-0.535291 (0.15567) [-3.43852]	-0.204494 (0.08260) [-2.47575]	-0.226872 (0.10080) [-2.25069]
<p>Diagnostik testler: $R^2=0.65$, $Adj. R^2=0.63$, $F\text{-Statistic}=16.244$, $F\text{-Statistic (Prob)}=0.023^*$, Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test: $Prob. Chi\text{-Square}(2)=0.142^*$ Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey: $Prob. Chi\text{-Square}(2)=0.324^*$ Ramsey RESET Test: $F\text{-statistic}=0.001$, (1,65), $F\text{-statistic (Prob)}=0.169^*$ Wald test: $Prob. Chi\text{-Square}(2)=0.003^*$ Cusum path lies within the confidence interval bounds at %5 ; JB probability =0.141^* (*0.01 ve 0.05 düzeylerinde Ho kabul)</p>			

Tablo 20'den görüleceği üzere büyüme oranı, ihracat ve ithalat değişkenleri istatistik anlamlıdır ve kısa dönem ilişki için koşul içlerinden en az birinin istatistik anlamlı olmasıdır. Böylece değişkenler arasında kısa dönem ilişki vardır ve katsayı işaretleri negatif olduğu için kısa dönemde denge sağlanacaktır. Hata düzeltme teriminin katsayısının negatif olması sisteme bir şok geldiğinde, hata düzeltme modeli

mekanizmasının çalıştığı ve uzun dönemli değerden sapmanın süre geçtikçe azaldığı anlamına gelmektedir. Hata düzeltme teriminin katsayısının negatif çıkması Johansen eşbütünleşme testinde bulmuş olduğumuz seriler arasında eşbütünleşmenin olduğu yönündeki bulguyu bir kez daha göstermektedir. Değerin negatif olması her dönem dengesizliğin bir kısmının giderilerek uzun dönemde dengeye yaklaştığını diğer bir deyişle; eşbütünleşme ilişkisine sahip olduğunu belirtir. Türkiye için hem kısa hem de uzun dönem ilişki elde edilmiştir.

Hata düzeltme modelinin anlamlılığına ve varsayımların sınanmasına yönelik yapılan testlerde; modelin anlamlı olduğu, otokorelasyon ve heteroskedasite problemi olmadığı, model tanımlama hatasının bulunmadığı (spesifikasyon testi) ve normal dağılım koşulunun sağlandığı yani; beklenen doğrultuda sonuçlara ulaşılmıştır.

Tablo 21: Kazakistan analizine yönelik hata düzeltme modeli sonuçları

Error Correction:	D(FBUY)	D(FIHR)	D(FITH)
CointEq1	-0.369003 (0.12834) [-2.87521]	-0.406553 (0.27051) [-1.50289]	-0.433945 (0.16978) [-2.55594]
<p>Diagnostik testler: $R^2 = 0.69$, $Adj. R^2 = 0.68$, $F\text{-Statistic} = 16.823$, $F\text{-Statistic (Prob)} = 0.0133^*$,</p> <p>Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test: $Prob. Chi\text{-Square}(2) = 0.1761^*$</p> <p>Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey: $Prob. Chi\text{-Square}(2) = 0.228^*$</p> <p>Ramsey RESET Test: $F\text{-statistic} = 0.0322$ (1,51), $F\text{-statistic (Prob)} = 0.1834^*$</p> <p>Wald test: $Prob. Chi\text{-Square}(2) = 0.0055^*$</p> <p>Cusum path lies within the confidence interval bounds at %5 ; JB probability = 0.2644^*</p> <p>(*0.01 ve 0.05 düzeylerinde Ho kabul)</p>			

21 Tablodan görüleceği üzere büyüme oranı, ihracat ve ithalat değişkenleri istatistik anlamlıdır. Değişkenler arasında kısa dönem ilişki söz konusudur. Ayrıca uzun dönemde dengeye ulaşılacaktır. Hata düzeltme teriminin katsayısı negatif ise uzun dönemde birlikte hareket eden seriler arasında kısa dönemde meydana gelen sapmalar ortadan kalkmakta ve seriler uzun dönem denge ilişkisine yakınsamaktadır. Hata düzeltme modelinin anlamlılığına ve varsayımların sınanmasına yönelik yapılan testlerde, her bir test için sonuçlar varsayımların sağlandığını göstermiştir. Kazakistan için değişkenler arasında hem kısa hem de uzun dönem ilişki elde edilmiştir.

4.2.6. Nedensellik testi

İki değişken arasında zamana bağlı olarak gecikmeli ilişkinin varlığı söz konusu ise, ilişkinin nedenselliğinin yönünü istatistiksel açıdan belirlemede kullanılan testlerden biri de Granger nedensellik testidir. Nedenselliğin kavramsal olarak tanımında çeşitli görüş farklılıkları olsa da, bu kavramın neden ile sonuç arasında bir ilişki kurduğu görüşünde birleşmiştir. Kavramsal olarak nedenselliğin tanımlanması Aristo'ya kadar dayandırılabilir. Aristo'ya göre neden ile sonuç arasında gerekli bir ilişki vardır ve bu yüzden nedensiz bir sonuç meydana gelmez (Isığıçok,1994: 10).

Gözlenen iki değişken arasında güçlü bir ilişki olabilir. Ancak bu ilişkinin bir nedensellik anlamı taşıması her zaman mümkün olmayabilir. Regresyon çözümlemesi, bir değişkenin başka bir değişkene bağıllığıyla ilgilenirse de, bunun nedensellik anlamı taşıması zorunlu değildir. İstatistiksel bir ilişki ne denli güçlü ve ne denli anlamlı olursa olsun, nedensel bir ilişki olarak algılanamaz. Nedensellik düşüncesi, istatistik dışında bir kuramdan gelmektedir (Gujarati,2001: 20). İstatistiksel olarak ilişki, bir birlikteliğin ifadesidir. Nedensellik ise, her şeyden önce teorik bir açıklamaya dayanmaktadır.

Granger'ın operasyonel nedensellik tanımı şu varsayımlara dayanmaktadır:

- Gelecek geçmişin nedeni olamaz. Kesin nedensellik, sadece geçmişin simdiki zamana veya geleceğe neden olmasıyla mümkün olabilir. Neden her zaman sonuçtan önce gerçekleşmektedir. Bu da neden ile sonuç arasında bir zaman gecikmesini zorunlu kılmaktadır.

- Nedensellik sadece bir grup stokastik süreç için belirlenebilir. İki deterministik süreç arasında nedenselliğin bilinmesi mümkün değildir.

Zaman serisi analizindeki yaşanan gelişmeler üzerine standart Granger nedensellik testinde önemli değişiklikler olmuştur. Buna göre, önce olası uzun dönem ilişkinin test edilmesi ve değişkenler eş-bütünleşik ise uzun dönem regresyon denkleminin hata teriminin gecikmeli değerinin, hata düzeltme terimi olarak Granger hata düzeltme modeline dahil edilmesi ve bu şekilde Granger nedensellik testinin uygulanması gerekmektedir.

Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaz ise, Granger nedensellik testine hata düzeltme terimi konmadan devam edilmelidir. Değişkenler arasında eşbütünleşme varsa, standart uygulanan Granger nedensellik testi geçersiz olacak ve hata düzeltme teriminin modele kesinlikle ilave edilmesi gerekecektir.

Böylece değişkenler arasında hem kısa hem de uzun dönem ilişkiler belirlenmiştir. Elde edilen bu model üzerinden nedenselliğin ölçülmesi için “Granger Causality/Block Exogeneity Wald” nedensellik testleri çerçevesinde incelediğimizde test uygulanmıştır. Uzun dönemde aralarında ilişki tespit edilen değişkenlerin kısa dönemde aralarındaki nedensellik ilişkisi ise ilk olarak VECM Granger nedensellik testi yardımı ile analiz edilmiştir.

VECM’de kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkileri arasındaki farkı birbirinden ayırmak önemlidir. Bağımsız değişkenlerdeki gecikme değerleri, kısa dönemli nedensel etkileri, hata düzeltme terimi ise uzun dönemli nedensel etkileri göstermektedir. Granger (1988)’e göre VECM yardımıyla nedensellik iki şekilde değerlendirilmektedir. İlki değişkenlerin önündeki katsayıların istatistiksel olarak anlamlılığının testi ile ilgilidir. İkincisi hata düzeltme teriminin önünde yer alan parametrelerin istatistiksel olarak anlamlılığı ile ilgilidir. VECM’de nedenselliğin kaynağı:

- 1) Her açıklayıcı değişkenin gecikmeleri toplamına birleşik olarak uygulanan F veya Wald ki-kare testinin,
- 2) Gecikmeli hata düzeltme terimine (ECM) uygulanan t-testinin,

3) Her açıklayıcı değişkenin gecikmeleri toplamı ve gecikmeli hata düzeltme terimine beraber uygulanan F veya Wald Ki-kare testinin istatistiksel anlamlılığı ile belirlenebilir.

Bu koşullardan sadece bir tanesinin geçerli olması, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin tespiti için yeterlidir.

Vektör hata düzeltme modeline dayalı olarak ortaya çıkan nedenselliğin kaynağının belirlenebilmesi için, açıklayıcı değişkenlerin bütün katsayılarına birlikte uygulanan Wald testine ve uzun dönem eşbütünleşme ilişkisinden elde edilen bir dönem gecikmeli hata düzeltme terimlerinin katsayılarına uygulanan t testine bakılması gerekmektedir. Uygulanan Wald testi sonucunda açıklayıcı değişkenlerin katsayılarının grup olarak F-istatistiğine göre istatistiksel olarak anlamlı olması durumunda kısa dönem veya hata düzeltme terimlerinin katsayılarının t istatistiğine göre anlamlı çıkması durumunda ise uzun dönem nedensellikten bahsedilmektedir.

“Granger nedeni olma”nın anlamı, her bir denkleme ilişkin bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerlerinin bağımlı değişkenin nedeni olduğudur.

Tablo 22: Türkiye analizi Granger Nedensellik Test sonuçları

Pairwise Granger Causality Tests			
Sample: 1998Q4 2014Q4			
Lags: 2			
Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
DIHR does not Granger Cause DBUY	66	4.03652	0.0003
DBUY does not Granger Cause DIHR		6.67657	0.0024
DITH does not Granger Cause DBUY	66	3.97206	0.0027
DBUY does not Granger Cause DITH		2.39098	0.1001
DITH does not Granger Cause DIHR	66	16.0972	0.0042
DIHR does not Granger Cause DITH		0.79840	0.4547

Türkiye için, İHR büyümenin ve büyümede İHR nin granger nedenidir. Aynı şekilde İTH büyümenin, büyümede İTH değişkeninin granger nedenidir. Çift yönlü nedensellik elde edilmiştir. İTH değişkeni İHR değişkeninin granger nedeni iken İHR değişkeni İTH için granger nedeni değildir.

Tablo 23: Kazakistan analizi Granger Nedensellik Test sonuçları

Pairwise Granger Causality Tests			
Sample: 1998Q1 2014Q4			
Lags: 2			
Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
DIHR does not Granger Cause DBUY	66	1.13184	0.0292
DBUY does not Granger Cause DIHR		2.71909	0.0041
DITH does not Granger Cause DBUY	66	10.2266	0.0002
DBUY does not Granger Cause DITH		1.81631	0.1715
DITH does not Granger Cause DIHR	66	15.2684	0.0021
DIHR does not Granger Cause DITH		5.20351	0.0082

Kazakistan için İHR ve BUY değişkenleri birbirinin granger nedenidir ve çift yönlü bir nedensellik vardır. İTH değişkeni BUY değişkeninin granger nedeni iken, BUY değişkeni İTH değişkeninin granger nedeni değildir. İTH ve İHR değişkenleri birbirinin granger nedenidir ve çift yönlü nedensellik elde edilmiştir.

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan birçok ülke gibi Kazakistan da bağımsızlığının ilk yıllarında karşılaştığı sosyoekonomik sorunları ozmek için hızlı bir biçimde Sovyet tipi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş yapmıştır; ancak bağımsızlığını henüz kazanmış olması ve sistem değişikliğine yönelik adımın çok hızlı atılmış olması nedeniyle tarım ve imalat sektörleri oke sürüklenmiştir. Uzun dönemli bakıldığında, zengin yeraltı kaynaklarına sahip olmasına rağmen ülkede sanayi sektörü yeteri kadar gelişememiştir. Bunun en önemli sebebi, Sovyet sisteminde tarımsal üretimde yoğunlaşıp kaynaklarını sanayiye yneltememiş olmasıdır. Moskova merkezli ekonominin getirdiği sorunlara ve piyasa ekonomisine geçişte karşılaşılan zorluklara rağmen, bu ekonomik durağanlıktan çıkmak için yapılan ekonomik reformlarla bir süre sonra Kazakistan, Orta Asya lkeleri arasında başarılı ve sosyoekonomik düzeyi yüksek bir ülke olarak ortaya çıkmıştır. Ekonomik reformlar sırasında yarattığı elverişli yatırım iklimi ve cazip yeraltı kaynaklarının zenginliğiyle de gelişmiş ülkeler arasında büyük bir rekabet doğurmuştur. Özellikle petrol ve doğalgaz kaynakları için yaşanan rekabette, ABD başta olmak üzere Çin, Rusya, Japonya ve AB lkeleriyle beraber Türkiye de girişimde bulunmuştur.

Türkiye'nin Kazakistan ekonomisindeki payı ilk yıllarda yüksek olmasa da yıllar içinde önemli lde yükseliş kaydetmiştir. Özellikle iki ülke arasında var olan ortak dil, din, kültür, tarih ve coğrafı yakınlıkla bir anlamda Kazakistan'la işbirliği yapma sorumluluğu içine de giren Türkiye, dış ticari ilişkilerinde bu akrabalığı öncelikli tutarak ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan uluslararası konjonktüre hazırlıklı olmayışı ve gerek Orta Asya gerekse Kazakistan açılımı sırasında yeni devletlerle ilişkilerini geliştirme konusunda uzman yetersizliği sorunu, Türkiye'nin bölgede etkili aktör olamamasıyla sonuçlanmıştır. Özellikle uzman yetersizliği, Kazakistan'da faaliyet gösteren Türkiyeli işadamlarının da sık sık sorunlarla karşılaşmasına neden olmuştur.

Ekonomik ilişkilerin ilk yıllarında karşılaştığı sorunlara rağmen, Türkiye son on yılda dış politikasında önemli reformlar yaparak uluslararası dinamik yapıyı hızla değerlendirmiş ve tek taraflı, genelde Batı özelde ise AB eksenli dış politikadan

çoktarafli dış politikaya geçmiş, bu dönüşüm çerçevesinde genelde Orta Asya özelde Kazakistan politikasını tekrar gözden geçirmek durumunda kalmıştır.

Türkiye'nin Orta Asya'ya dönük ekonomisindeki değişiklik, genelde bölge ülkeleri özelde Kazakistan'la dış ticaret ilişkilerini temelden etkilemiştir. 90'lı yıllarda Kazakistan'ın dış ticaret ilişkilerini geliştirdiği başlıca ülkeler arasında yer almayan Türkiye, 2000'li yıllardan itibaren bu listeye girmiştir. Türkiye ile Kazakistan arasındaki dış ticaret hacminin ilk on yılı ile sonraki on yılı karşılaştırıldığında, önemli ölçüde bir yükseliş yaşandığı ve aradaki farkın gözle görülür ölçüde olduğu görülebilir. İki ülke arasındaki dış ticaret hacmi İlk on yılın sonuna doğru (1999) 392.507 milyon dolar iken, 2005 yılına geldiğinde 1.018.846 milyar dolar ve 2010 yılında ise 3.283.098 milyar dolara yükselmiştir. Kısa bir dönemdeki bu yükseliş iki ülke arasındaki dış ticaretin ne kadar büyümüş olduğunu kanıtlamaktadır.

Türkiye ile Kazakistan arasındaki ithalat-ihracat ilişkilerine bakıldığında, Kazakistan'ın hammadde ihracatçısı, Türkiye'nin ise mamul mal ihracatçısı olduğu görülür. Kazakistan zengin yeraltı kaynaklarına sahip olduğundan, esasen petrol, doğalgaz, çelik, bakır, kömür, buğday vb. hammaddeleri ihraç etmektedir. Türkiye'nin Kazakistan'a ihracatında ise elektrikli-elektriksiz makineler, plastik ve plastikten mamul eşyalar, halılar, demir-çelik eşyalar, mobilyalar, aydınlatma cihazları, alüminyum ve alüminyumdan eşyalar, inciler, kıymetli taş ve metal mamulleri, motorlu kara taşıtları en önemli payı almıştır. İki ülke arasındaki dış ticaret ilişkilerinin sürekli gelişmekte olmasına rağmen, Kazakistan'ın dış ticaretteki başlıca ortakları Rusya birinci sırada olmak üzere Çin, Ukrayna, Almanya ve İtalya'dır.

Türkiye ile Kazakistan arasındaki dış ticari ilişkileri incelerken, Kazakistan'ın daha çok hammadde ihracatçısı olduğunu, yani toplam ihracatının %65'ini petrol ve petrol ürünlerinin oluşturduğunu gördük. Bu veri, ülkede mamul ürün üretiminin daha düşük olduğunu ve uluslararası ticarete de mamul ürün ihracatçısı ülkelerle rekabet edemediğini göstermektedir. Türkiye'nin ise daha çok mamul ürün ihracatçısı ve hammadde ithalatçısı bir ülke olduğu görülmektedir. Dış ticaretteki farklılıkları bu iki ülkeyi birbirine bağımlı duruma getirmektedir.

Türkiye ile Kazakistan'ın dış ticaret ilişkilerin büyümeye katkılarının incelendiği bu çalışma, D. Ricardo'nun "Karşılaştırmalı Üstünlükler" ve E. Porter'in "Rekabetçi Üstünlükler" teorilerinden hareket ederek açıklanmaya çalışılmıştır. Ricardo

Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nde, Mutlak Üstünlükler Teorisi'ni de içine almakta olup, ülkelerin daha çok karşılaştırmalı olarak kuvvetli olduğu sektörlerde üretim yapmalarını önermektedir. Türkiye hem tekstil hem de otomotiv sanayiinde faaliyet halinde olmakla birlikte tekstilde daha fazla avantaj, rekabet gücü ve hammaddeye sahiptir. Kazakistan ise otomotiv yanında tekstil üretimi de yapmakta olup enerji sektöründe daha fazla teknolojik güç, icat ve deneyime sahiptir. Karşılaştırmalı olarak bakıldığında Kazakistan'ın enerji sektöründe, Türkiye'nin tekstilde uzmanlaşması iki ülkenin dış ticaret hacmini artıracaktır. Diğer bir deyişle Türkiye'nin Kazakistan'a ihraç ettiği ürünler konusunda diğer ülkelere üstünlük sağlaması halinde, Kazakistan'ın başlıca ithalat ortakları arasında bulunması mümkün olacaktır.

Porter da uluslararası ticarete çokuluslu şirketlerin önemine odaklanarak geliştirdiği rekabetçi üstünlükler yaklaşımında, gerçekte mal ve hizmet piyasalarında birbirleriyle rekabet edenlerin tek tek ülke ya da uluslar değil firmalar olduğunu ortaya koymuştur. Firmanın hem iç hem de dış piyasada uluslararası rekabet gücüne sahip olması, rakip firmalara kıyasla ürün fiyatı, ürün kalitesi, teslimde dakiklik ve satış sonrası servis gibi fiyat dışı unsurlar açısından diğer firmalara üstün olması anlamına gelmektedir. Porter'ın önemle vurguladığı gibi, firmalarının hem iç hem de dış ticarete rekabet gücüne sahip olması halinde Türkiye'nin Kazakistan piyasasında daha etkin bir ülke haline gelebileceği aşikârdır.

Temel olarak Türkiye ve Kazakistan'ın dış ticaret ilişkilerinin Sovyetler sonrası gelişimini irdelemeye çalıştığım bu tez çalışmasında Türkiye ile Kazakistan'ın ticari ilişkileri daha da geliştirmek istedikleri anlaşılmaktadır. Günümüzde etkili dış ticaret ilişkileri ülkelerin ekonomik performansının iyileştirilmesinde önemli yer tutmaktadır. Küresel dünyanın getirdiği şirket birleşmelerinin gittikçe önem kazandığı, ulusal birliğin yanı sıra ekonomik birlikteliklerin, beraber hareket etmenin önemli olduğu günümüzde Türkiye ve Kazakistan'ın dış etkilere rağmen ilişkilerini daha da geliştirmeleri gerekmektedir.

Tahmin sonuçlarına göre aşağıdaki değerlendirmeyi yapmamız mümkündür. Araştırmaya konu edilen hammadde, enerji, tarım ürünleri veya maden tedarikçisi olan on iki eski Sovyetler Birliği üyesi ülkede ihracata dayalı büyüme hipotezi geçerli değildir. Bu sonuç giriş bölümünde de ifade edilen, araştırma geliştirme faaliyetlerinde bulunmayan ve beşeri sermaye birikimine katkı sağlamayan, sadece hammadde veya

enerji tedarikçisi görevini sürdüren ihracat sektörlerine sahip olan ülkelerde ihracat artışı verimlilik artışına, maliyetlerin düşmesine, pozitif dışsallıklara neden olmayacağından dolayı ekonomik büyümeye katkı sağlamayacağı örüşünü desteklemektedir. Çalışma bulguları nedensellik ilişkisinin diğer yönünü olan ekonomik büyümeden ihracata yönelik ilişkiyi güçlü şekilde desteklemektedir. Bulgular kısa ve uzun dönemde ekonomik büyümenin ihracat artışına neden olduğunu göstermektedir. Çalışma konusu olan ülkeler hammadde ve enerji tedarikçisi, tarım ürünleri veya maden ihracatçısı özelliği olan, gelişmiş imalat sanayi ve hizmet sektörü olmayan ülkelerdir. Nedensellik ilişkisinin yönü, hammadde veya enerji tedarikçisi olan geçiş ekonomilerinin artan gelirlerinin doğal kaynaklarının daha fazla (madenlerin çıkarılması, işlenmesi ile ilgili yeni yatırımlar, yeni enerji nakil yollarının inşaatı) ve daha verimli (daha ileri teknolojilerin kullanılması ile) şekilde çıkarılmasına neden olduğunu gösterir. Hammadde ve enerji ürünleri söz konusu ülkelerin ihracatlarının önemli kalemlerini oluşturduğundan bunların üretimindeki artış ihracatta artışa neden olmaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Smith, A. (1776) Ulusların Zenginliği, Cilt 1-4.

Baldwin, R. E. (1960) Structural Change and Patterns of International Trade. Macmillan.

Bayraktutan, Y. (2003) Bilgi ve Uluslararası Ticaret Teorileri, Kocaeli Üniversitesi. İzmit.

Bo Sodersten ve Geoffrey Reed (1994) International Economics, St. Martin's Press, 3rd Ed, New York.

Chacholiades, M. (1990), Uluslararası İktisat, McGraw Hill.

Davut, L. (1994) Sanayi İktisadı, İmaj Yayıncılık, Yayın No: 13, Ankara.

Dennis R. Appleyard ve Alfred J. Field, (1992) International Economics, Irwin.

Gomes, L. (1987) Foreign Trade and the National Economy: Mercantilist and Classical Perspectives, London: Macmillan.

Granger C.W.J., Newbold, P. (2001) "The Time Series Approach To Econometric Model Building In Ghysels", Essays In Econometrics, V.1. Collected Papers Of Clive W. J. Granger. West Nyack, Ny, Usa: Cambridge University Press.

Heckscher, E., (1919) "The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income", in H.S. Ellis, L. Z. Metzler (eds) 1966. Readings in the Theory of International Trade, London: George Allen and Unwin, ss. 278-280.

Herbert G. Grubel ve P.J. Lloyd, (1975) Intra-Industry Trade: The theory and Measurement of International Trade in Differentiated Products, John Wiley & Sons, New York, s.36, 45-46

Helpman, E. (1981) "International Trade in the Presence of Production Differentiation, Economics of Scale and Monopolistic Competition". Journal of International Economics. ss.305-340.

- İyibozkurt E. (1995) "Uluslararası İktisat, Teori ve Politika", Bursa Ezgi Kitapevi Yayınları, s.33.
- Kargül, İ.D. (1974) "Dış Ticaret ve İktisadi Büyüme Üzerine Son Tartışmalar", ss. 98-101.
- Kargül, İ.D. (1973) Dış Ticaret ve İktisadi Büyüme Üzerine Son Tartışmalar İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, s. 100.
- Kargül İ.D. (2012) 'Dış Ticaret ve İktisadi Büyüme Üzerine Son Tartışmalar' ,ss.98-99.
- Kaymakcı, Oğuz, Nuri Avcı, Recep Şen (2007) Uluslararası Ticarete Giriş, Ankara.
- Kazgan, G. (1988) Ekonomide Dışa Açık Büyüme, Altın Kitaplar, İstanbul.
- Koutsoyiannis, A. (1987) Modern Mikro İktisat. Teori Yayınları.
- MacBean, J. B. (1989) Causes of Changes in the Structure of International Trade, Macmillan.
- Maurice Obstfeld ve Paul R. Krugman, (1990) International Economics, Harper Collins Publishers, 2nd Ed, n s.123.
- Neary, R. W. (1988) The Positive Theory of International Trade, Handbook of International Trade, Amsterdam.
- Porter, Michael E (1990) The Competitive Advantage of Nations, Free Press, s.20
- Ricardo, D. (1817) Ekonomi Politğin ve Vergilendirmenin İlkeleri, L ss. 235-261.
- Salvatore, D. International Economics, Prentice Hall, 6th Ed, 1998, s.168
- Seyidoğlu, H. (1982) Uluslararası İktisat, Teori, Politika ve Uygulama, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Seyidoğlu, H.(1992) Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük, Ankara: Güzem Yayınları.
- Seyidoğlu, H.(1993) Uluslararası İktisat Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Tezel, Y. S. (1997) İktisadi Büyüme, Ankyra Yayıncılık, Ankara.

Makaleler

- Batmaz, Y. N. (2004) "Türkiye - Kazakistan Arasındaki Ticari-Ekonomik İlişkiler, Türk Müteşebbislerinin Bu Ülkede Yaptıkları Yatırımların Boyutu ve Karşılaştıkları Sorunlar". Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı. ss. 83-104.
- Cantwell, J. (1995) "The Globalisation of Technology: What Remains of the Product Cycle Model?", *Cambridge Journal of Economics*, ss. 155-174.
- Deardorff, A. V. (2011) "Testing Trade Theories and Predicting Trade Flows, Handbook of International Economics Volume I International Trade". Amsterdam: North-Hollandx, ss.505-506.
- Engle, R.F., Granger, C.W.J (1987) "Cointegration And Error-Correction: Representation, Estimation, And Testing", *Econometrica*, ss. 251–276
- Engle, R.F., Yoo, B.S. (1987) "Forecasting And Testing In Cointegrated Systems", *Journal Of Econometrics*, 35, ss. 143–159.
- Fine, B., (2000) "Endogenous growth theory: a critical assessment", *Cambridge Journal of Economics*, 24 (2), s. 245-265.
- Granger, C.W.J.(1980) "Testing For Causality. A Personal Viewpoint", *Journal Of Economic Dynamic And Control*, Granger, C.W.J. 1981. "Some Properties Of Time Series Data And Their Use In Econometric Model Specification", *Journal Of Econometrics*, 16, ss. 121–130.
- Granger, C.W.J. (1969) "Investigating Causal Relations By Econometric Models And Cross-Spectral Methods", *Econometrica*, 37, ss. 424–438.
- Granger, C.W.J (1988) "Some Recent Developments In A Concept Of Causality", *Journal Of Econometrics*, 39.1, s. 199.
- Grossman, H. (1991). "Trade, innovation and growth", *American Economic Review*, 80, ss.86-91.
- Giles, J. A. ve Williams, C. L. (2000) "Export-Led Growth: A Survey of the Empirical Literature and Some Non-Causality Results (Part I)", *Journal of International Trade and Economic Development*, 9:3, ss.261-337.

- Gümüş, Ç. E. (2005) "Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960-2002)", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 60(1), ss.59-72.
- Hamilton, J.D. "Time Series Analysis", Princeton Univ Press. Johansen, S. 1988. "Statistical Analysis Of Cointegration Vectors", Journal Of Economics Dynamic And Control, 12. 1994, ss.231–254.
- Lucas, Robert E., Jr. (1988) "On the mechanics of Economic Development", Journal of Monetary Economics 22(July), ss. 3-42.
- Moschos, D. (1989) "Export, Expansion, Growth and the Level of Economic Development: An Empirical Analysis", Journal of Development Economics, Vol.30, ss.93–102.
- Ohlin B. (1933), International and Interregional Trade, Harvard University Press. ss. 7-8
- Panas, E. ve Vamvoukas, G. (2002). "Further Evidence on the Export – Led Growth Hypothesis", Applied Economics Letters, Vol.9, ss.731-5.
- Romer, Paul. M. (1986) "Increasing Returns and Long Rung Run Growth". *Journal of Politicial Economy*. 94:5.ss.1002-1037.
- Serel, H. (2005) "Türkiye’de Beşeri Sermaye ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Ko-Entegrasyon Analiz", Atatürk Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi.
- Şimşe, Muammer ve Cem Kadılar (2010) C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 11, Sayı 1, s.120.
- Tuncar, İsmail (1973) "Türkiye’de İhracat, İthalat ve Büyüme, Toda-Yamamoto Yöntemiyle Granger Nedensellik Analizleri". Mersin Üniversitesini İktisadi İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, ss.90-91.
- Yapraklı, S., (2007) "Ticari ve Finansal Dışa Açıklık ile Eekonomik Büyüme Arasındaki İlişi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi.

Sempozyum

Forumu, T. K. (2014) Türk Dünyası Öğrenci Derneği.
<http://www.turkdod.com/turkiye-kazakistan-ticaret-ve-yatirim-forumu>
(03.30.2015).

"Dünya Ekonomik Forumu/ Global Rekabet Raporu 2012-2013", (2012) İstanbul:
Forbes.

İnternet Dokümanı

Ağır, H. 2003. "Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme:Nedensellik Testi
(Neo-Klasik Büyüme Teorisi)". tarihinde
<http://www.bilgiyönetimi.org/cm/pages/mkl-gos.php?nt=234> (11.12.2014).

Budak, T. 31.08.2013, Orta Asya da Küresel Jeoekonomik Rekabet ve Türkiye .
tarihinde <http://www.bilgesam.org/incele/174/-orta-asya%E2%80%99da-kuresel-jeoekonomik-rekabet-ve-turkiye/#.VRgrmvmsWEg> (01.04.2015).

DPT, D. P. "Uzun vadeli strateji ve Sekizinci beş yıllık kalkınma planı", Kalkınma
Planının Onaylandığına, (2000), s. 55. http://www.bilgitoplumu.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/Sekizinci_Kalkinma_Planı.pdf (13.03.2015).

Kazakistan Dış Ticareti ile İlgili Bilgi Notu. (2012). Kazakistan Dış Ticareti ile İlgili
Bilgi Notu: <http://astana.be.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=153274>
(21.12.2014).

Kazakistan ve Türkiye Ticari. (2007), Ecodialog.com:
http://www.ekodialog.com/Konular/Avrasya%20Ulkeleri/turkiye_kazakistan_ticaret.html. (01.20. 2015)

Kazakistan'a yatırım yapmak için 5 neden. (2015), <http://www.milliyet.com.tr/>
<http://www.milliyet.com.tr/kazakistan-a-yatirim-yapmak-icin-5-neden/ekonomi/ekonomidetay/27.11.2012/1633802/default.htm> (02.04.2015).

Odası, E. B. Türkiye-Kazakistan Ticaret, Yatırım ve İşbirliği İmkanları Konferansı. <http://www.ebso.org.tr/tr/ykb--diger-konusmalar/17072014-turkiye-kazakistan-ticaret-yatirim-ve-isbirligi-imkanlari-konferansi> (17.07.2014).

Şahbaz, C. B. "Türkiye'de Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri/Causality Relations between Growth and Export in Turkey". 2009, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi http://www.researchgate.net/profile/Ahmet_Sahbaz2/publication/254443398_Causality_Relations_between_Growth_and_Export_in_Turkey/links/53f9007a0cf2c9c3309e2ba6.pdf (15.03.2015).

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa> (12.03.2015).

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-ekonomik-iliskilerinde_is-konseylelerinin_rolu.tr.mfa (02.02.2015).